

Alistáli Farkas Jakab 1652-es respondensi felelete mint Apáczai Csere János *De summa scholarum necessitate* című beszédének egyik forrása*

Posta Anna

I. Bán Imre Apáczai-monográfiájában a *De summa scholarum necessitate* műfajának meghatározása és a művészi megformált szerkezet bemutatása után a székfoglaló beszéd forrásait tárgyalja. Johannes Althusius *De utilitate, necessitate, antiquitate scholarum admonitio panegyrica* című, 1603-as herborni beszéde már első hallásra hasonlóságot mutat a kolozsvári szónoklattal: „Látnivaló, hogy már a cím innen visszhangzik, s a műfajra (admonitio panegyrica) is főleg ez ad mintát.”¹ Emellett a két értekezés összevetése során néhány tartalmi egyezésre lehet figyelmes az olvasó, példának okáért mikor Apáczai az írástudásról mint az amerikai őslakók számára csodás isteni képességről értekezik, majd mikor a triviális iskolák hasznosságát az Ádám bukásakor elveszített szellemi adományok visszahozásában látja, akkor tulajdonképpen Althusius gondolatait ismétli meg. Althusius beszéde tehát címére, műfajára és tartalmára nézve figyelemreméltó összecsengéseket mutat Apáczai székfoglalójával, akárcsak Alsted *Oratio de causis corruptarum scholarum* című mintaszónoklata: „Ennek gondolatmenete nem egy ponton elősegítette Apáczaink beszédének kialakulását. Bevezetésében az iskolák szükséges és hasznos voltáról szól (»necessitas et utilitas«), majd tételül az iskolák romlottságának vizsgálatát tűzi ki.”² Az említett művek mellett a kolozsvári székfoglaló beszédre tartalmilag még igen termékenyen hatott az Alistáli Farkas Jakab által Utrechtben előadott *Problemata aliquot ad politiam ecclesiasticam de scholis* című értekezés is.

Bán Imre a két beszéd közötti tartalmi hasonlóságok közül csupán a legjellegzetesebbeket említi, azok is nagyrészt az anyanyelvi iskoláknak, az írástudásnak és az olvasásnak a hasznosságáról szóló részekből származnak. Írásom első felében igyekszem rövid áttekintést adni előbb Alistáli Farkas Jakab, majd Voetius Gisbert életéről és munkásságáról, akinek az elnöklése alatt, az utrechti kör tagjaként adta elő Alistáli 1652-ben a fent említett beszédet. Ezt követően térek rá az Alistáli-disputáció elemzésére, melynek előbb könyvészeti és nyomdászattörténeti háttérét tárgyalom, majd egyrészt az utrechti és a kolozsvári értekezés között meglévő, Bán Imre által is említett tartalmi egyezéseket szeretném árnyalni, részletesebben kifejteni, másrészt a már feltárt hasonlóságok sorát újabb meglátásokkal tervezem kiegészíteni.

* Köszönettel tartozom Imre Mihálynak és Oláh Róbertnek, akik hasznos tanácsaikkal, értékes szakmai és módszertani meglátásaikkal segítették jelen tanulmány elkészítését. (A Szerző.)

¹ BÁN IMRE: Apáczai Csere János. Bp., 1958. (továbbiakban: BÁN, 1958.) 463. p.

² BÁN, 1958. 469. p.

II. Alistáli Farkas Jakab 1630 körül született Pozsony megyében, egy Alistál nevű városkában. Ifjúkorában elvesztette a szüleit, nagybátyja lett a gyámja. A komáromi gimnáziumban végezte középiskolai tanulmányait, majd Sárospatakon egy évig járt a főiskolára, 1647-ben van bejegyezve az anyakönyvbe. Ezt követően Tokajban egy évig tanítóként dolgozott, majd 1650-tól kb. 1654-ig tartózkodott az utrecht-i egyetemen. 1656-ban Göncön ismét tanárként munkálkodott, 1658 és 1661 között pedig a sárospataki tanoda köztanítója lett, de valószínűleg nem tanárkodott élete végéig, ugyanis egyrészt már 1661-ben Szikszón lelkészi hivatalba lépett, másrészt pedig „Lampe úgy emlékezik róla, mint szőnyi lelkészről és a komáromi egyházmegye prosenioráról.”³ Halálának idejéről és körülményeiről adatok híján semmit nem lehet tudni.⁴

Farkas Jakab művei közül csupán három egyetemi értekezés ismert.⁵ Az 1652-es alkotásban az iskolákról, míg az 1654-ben keletkezett művekben⁶ a nemességről mint politikai státuszról értekezik. Jelen tanulmánynak nem célja a politikai értekezések részletes elemzése, ám azok rövid tartalmi ismertetésétől az Alistáli-életmű minél teljesebb megismerésének érdekében nem tekinthetünk el. Alistáli Farkas Jakab 1654-ben Utrechtben Daniel Berckringernek, az utrecht-i egyetem filozófia- és retorikaprofesszorának az elnöklete alatt beszélt a nemességről, és mivel az értekezések címlapján nincs feltüntetve, hogy a respondens egyben auctor is lenne, így arra következtethetünk, hogy a nemességről szóló művek valódi szerzősége Daniel Berckringernek tulajdonítható. A *Disputationes Politicae de Nobilitate Pars Prior* című beszéd Prooemium egységében a szerző felsorolásszerűen előrebocsátja értekezése tartalmát: 1. a nobilitas szó etimológiája, 2. a nobilitas szó jelentései, 3. a nemesség definíciója, 4. a nemesi cím megőrzésének és elvesztésének módozatai. A nobilitas kifejezés a latin *nosco* igéből ered és a 'nemesség, a nemesek' jelentés mellett még másik két értelmezési lehetőség vehető számba. A nobilitas szó *noscibilitas*-ként ('ismert, ismerős, ismeretes'), így pedig a *nota, clara, illustris, aperta,*

³ SZINYEI GERZSON: Alistáli Farkas Jakab egy eddig ismeretlen XVII. századbeli író. In: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 1876. 1. sz. 38–43. p. (továbbiakban: SZINYEI, 1876.) 40. p.

⁴ Az életrajzi adatok forrása: SZINYEI, 1876. 38–40. p.; EÖTVÖS LAJOS: Alistáli Farkas Jakab életéhez. In: *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 1871. 10–11. sz. 522–523. p.

⁵ *Problemata aliquot ad politiam ecclesiasticam de scholis*. Utrecht, 1652.; *Disputationis politicae de nobilitate pars prior*. Uo., 1654.; *Disputationis politicae de nobilitate pars posterior*. Uo., 1654.

⁶ A Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei SS. 190 jelzetű, *Collectio Tataino = Óriana* elnevezésű kolligátumában 12 a, b jelzések alatt megtalálhatók az említett politikai disputációk. A 12 teológiai és 2 politikai témájú, egytől egyig magyar származású respondensek nevéhez köthető disputációkat tartalmazó gyűjteményes kötet eredetileg Óri Fülöp/Fülep Gábor tulajdonában volt, aki 1760. július 6-án iratkozott be a franekeri egyetemre, majd meglátogatta Gröningent, Harderwicket és Utrechtet is. 1773-ban Sárospatakon lett theologiatanár. A könyv fedőlapjának belső oldalán a következő Szombathi Jánostól származó bejegyzést olvashatjuk: „Accepit Bibliotheca Collegii Reformati SarosPatakiensis Ao 1798 die 2 Aprilis.”

spectabilis, conspicua, vulgata szavak szinonimájaként vagy pedig „hominum sermone celebrata excellentia ac principalitas”, azaz ’jelesség, kiválóság’-ként is értelmezhető.

Nemes a szó ’jeles, kiváló’ (inkább fizikai értelemben vett nemesség, kiváló adottságok) jelentésében a földi teremtmények közül az oroszlán, a levegő élőlényei között a Phoenix és a sas, az égbolton a Nap uralkodik, az arany a fémek, a drágagyöngy pedig a kövek közül tűnik ki. Az 1654-es politikai értekezések azonban arról a nemességről beszélnek, „mely határos az erénnyel, mely szabad élethez való, tisztos, becsületes cselekedetre irányul, s egyedül az okos elmével bíró embert illeti meg; azon nemességről, mely polgári és politikai alapokon nyugszik, és a hazai szokásokhoz mérve kitűnő rangot ad. Ez a legfelső hatalomtól erények díjában nyeretik, és születés által terjed firől fira.”⁷ A nemesség tehát dignitas, azaz méltóság, rang, amely kiemelkedő erények és érdemek folytán szerezhető meg hivatali kinevezéssel, szolgálatokon alapulva vagy születés jogán. Az értekezés zárófejezete a fent definiált nemességről kezd beszélni, azt négy szempontból veszi górcső alá: 1. a nemesség megszerzésének mikéntje, a nemesi cím adományozásának kiváltó oka, 2. a nemesi címet viselő személy jelleme, 3. a nemesség fajtái, 4. a nemesi cím elvesztésének esetei. A szerző szerint a nemesi méltóság megszerzésének egyik módja a poeta laureatus cím elnyerése volt. Ténylegesen tudunk példákat mondani arra, hogy valaki a koszorús költő és a nemesi címet egyszerre kapja meg, elég itt Johannes Bocatiusra gondolni.

A *Disputationes Politicae de Nobilitate Pars Posterior* című beszéd az első rész zárótézisében felsorolt pontok mentén, a Pars Prior egységben elmondottakat folytatva halad tovább a nemességről való eszmefuttatásban. A nemeseket többféleképpen lehet megszólítani. Ezek a megszólítások a megszólított felé tanúsított tisztelet fokának növekedését mutatva a következő sorrendben alkalmazhatók: nobilis, generosi, nobilis & generosi, dominationes. A nemes ember privilégiumokkal bír, mentes a közterhek alól, írásban is esküt tehet, adósság miatt nem büntethető. A nemesi cím lehet örökös és ideiglenes. Az örökös nemesség nem vonható vissza, apáról fiúra száll, míg az ideiglenes nemesség csak a kinevezett személy életének időtartamára szól, így annak leszármazottai nem örökölhetik a megtisztelő címet. Az előjogok és mentességek azonban különleges magatartást követelnek meg a nemes embertől, akinek címe megtartása érdekében minden körülmények között tartózkodnia kell a tunyaságtól (Desidia) és a gyávaságtól (Ignavia), a kegyetlenségtől (Crudelitas) és a zsarnokságtól (Tyranis), a kevélységtől és a felfuvalkodottságtól (Superbia), a hazugságtól (Mendacium), a szemtelenségtől (Impudentia) és az orcátlanságtól (Scurrilitas). A szemérem bemocskolása, a kéjelgés, a lopás, a kétkezdő munka végzése mellett a nemesi cím elvesztése abban az esetben is bekövetkezhet, ha társadalmi rang szempontjából vegyes házasság történik, például ha nemes hölgy plebejus férfi felesége lesz. A *Disputationes Politicae de Nobilitate Pars Posterior* Corolariummal zárul.⁸

Az 1652-es, iskolákról szóló disputáció esetében a címlapon ezt olvashatjuk: „Publicé ventilandum proponit Jacobus Farkas, Alistalinus

⁷ ERDÉLYI JÁNOS: A bölcsészet Magyarországon. Bp., 1885. 126. p.

⁸ Vö. az előző jegyzetben idézett irodalmat.

Pannonio-Ungarus”. Ebből a mondatból egyértelműen kiderül, hogy a szöveget Farkas Jakab nyilvános előadáson mondta fel, így az respondensi feleletnek minősül, s nem Alistáli önálló alkotásának. Az iskolákról szóló értekezés szerzősége alighanem magának Voetius Gisbertnek tulajdonítható. A 17. század végén Hollandiában már öt egyetem és kilenc Athenaeum illustre,⁹ azaz filozófiát és teológiát tanító főiskola működött. Az első protestáns egyetemet Észak-Németalföldön, Leidenben alapította meg Orániai Vilmos 1575-ben, ezt követte a franekeri akadémia megalakulása 1585-ben. A 17. században újabb három egyetem születéséről beszélhetünk az Egyesült Provinciák területén: Groningenben 1614-ben, Utrechtben 1636-ban, Harderwijkben pedig 1648-ban jött létre akadémia. Az öt egyetem mellett létrehoztak még kilenc olyan felsőoktatási intézményt is, amelyek nem voltak jogosultak tudományos fokozat kiállítására. A legkorábbi ilyen Athenaeumok Deventerben 1629-ben és Amszterdamban 1632-ben jöttek létre.¹⁰

Aza Goudriaan *Reformed Orthodoxy and Philosophy*¹¹ című munkájában Voetius Gisbert-et Petrus van Mastricht-tel és Anthonius Driessen-nel egyetemben a református ortodoxia és filozófia kiemelkedő alakjaként tartja számon. Voetius Gisbert (1598-1676) Leidenben tanult teológiát, majd 1634-ben az utrechti egyetem teológiaprofesszora lett. Rendszerint magánórákat, disputációkat és heti nyolc nyilvános előadást tartott az akadémian. Voetius 1648-ban kezdte el publikálni teológiai témájú egyetemi disputációit a következő cím alatt: *Selectae disputationes theologicae*, amely kiadványsorozat 1669-ben zárult az 5. kötettel. Ezek a válogatott vitairatok – egy később működő német teológus elmondása szerint – a reformáció tanainak olyan éles szemű, tiszta bemutatását adják, mint amilyet sehol másutt nem találni.

Voetius teológusként a filozófia iránt is érdeklődött, amelynek eredményeképpen *Exercitia et bibliotheca studiosi theologiae* című művében filozófiai munkáinak egy jelentős hányadát is közzétette. Az utrechti tudós tanár nem szimpatizált Petrus Ramus filozófiájával, ezen álláspontja jól ismert egy 1641-es írásából, amelyben nyíltan szembefordul a karteziánus filozófiával is. A karteziánizmus voetiusi kritikáját előlegezte meg forrásként az a pamfletsorozat, amelyet 1656-ban Hollandiában adott közre egy bizonyos Suetonius Tranquillus, amely név Jacobus Koelman – Voetius egyik tanítványa – szerint valójában az utrechti professzor álneve volt. Ezekre az írásokra a leideni teológus, Abraham Heidanus válaszolt, aki szintén álneven, Iranaeus Philalethius-ként írta alá munkáit. Voetius reagált is erre a válaszra, majd viszontválasz következett Heidanus-tól. Az ehhez hasonló, sokszor végtelennek tűnő tudományos vitáival nem annyira híveinek, sokkal inkább ellenségeinek számát növelte a professzor. Ennek ellenére Voetius környezetének elismerését és a Holland Köztársasá-

⁹ Athenaeumok: Deventer, Amsterdam, Dordrecht, Hertogenbosch, Breda, Middelburg, Zutphen, Rotterdam, Maastricht. Ld.: BÀN, 1958. 94. p.

¹⁰ BOZZAY RÉKA – LADÁNYI SÁNDOR: Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918. Bp., 2007. 15. p.

¹¹ GOUDRIAAN, AZA: *Reformed Orthodoxy and Philosophy, 1625–1750*. Gisbertus Voetius, Petrus van Mastricht and Antonius Driessen. Leiden–Boston, 2006. 7–14. p.

gon kívül élők tiszteletét egyaránt hamar kivívta önzetlen, nyájas, megnyerő modorával.

A skót presbiteriánusok is rajongtak az utrechti teológusért, ám ő mégis a magyar deáksággal szemben mutatott kiemelt rokonszenvet. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az általa a holland és a magyar hallgatók számára létrehozott ösztöndíj-alapítvány, sőt a professzor nem zárkózott el az elől sem, hogy alkalmanként a saját vagyonából kiemelt összeggel támogassa a számára kedves magyar tanítványokat, így aztán nem meglepő, hogy hamarosan a legjobb magyar diákok csoportosultak Voetius köré: „Egyébként is Voetius elvül vallotta, hogy minden deák mellett ott kellene állnia egy-egy professzornak, mint lelki vezetőnek és tanácsadónak, s úgy látszik, ezt az elvet a magyar deákokkal szívesen meg is valósította.”¹²

Bán Imre Apáczai-monográfiájában mintegy seregszemleszerűen tekinthetünk végig azon magyar személyek során, akik Apáczaival egy időben, a 17. század közepe táján az utrechti egyetem hallgatóinak táborát növelték. A következő diákok szerepelnek az említett irodalomban: Tofeus Mihály, Komáromi Csipkés György, Geleji Katona István, Enyedi Sámuel, Sikó János, Igaz Kálmán, Németi István, Horti István, Diószegi K. Pál, Buzinkai Mihály, Báthori Mihály, Miskolczi Csulyak Gáspár és végül, de nem utolsó sorban Alistáli Farkas Jakab. Az utrechti egyetemen ezek a hallgatók egyfajta diáktársulást alkottak, ám „Hollandiából a wittenbergi vagy heidelbergi bursához hasonló szabályos magyar deák-társulásokról nincsenek adataink – a XVII. században ezek már nem is időszerűek –, közösségi szellemet azonban bátran feltételezhetünk itt is, különösen éppen Utrechtben”.¹³ A fent említett diákok apraja-nagyja alkotta tehát az ún. utrechti kört, egyfajta szellemi közösségként, még inkább baráti társaságként kell értelmeznünk a holland földre peregrinált fiatal értelmiségiek ezen kis csapatát.

III. A *Problemata aliquot ad politiam ecclesiasticam de scholis* című, Alistáli Farkas Jakab nevéhez köthető RMK III. 1814. sz. respondensi feleletből 1-1 példányt őriz a marosvásárhelyi, a kolozsvári, a sárospataki és a debreceni református kollégium. A Kolozsvári Református Kollégium példányának eredetére vonatkozóan hasznos információkat kapunk Herepei János tanulmányából, miszerint az 1652-es nyomtatvány Porcsalmi Pap András bibliotékájából került be a kollégium gyűjteményébe, aki pedig a kolozsvári iskola lektora volt 1642 és 1667 között, majd a kolozsvári egyházközség különféle papi tisztségeiben szolgált. „Képzett, okos fő volt, aki egész életén keresztül gyarapította könyvtárát, így váltotta magához a korán elhunyt Apáczai könyvtárának tekintélyes részét is [...] Könyvtárát – úgy látszik – a kollégiumnak hagyományozta.”¹⁴ Az említett respondensi feleletet éppen maga Alistáli ajándékozhatta kollegájának, Apáczainak, a „címlapra írt kézírással találjuk: »Apatzai Jano...« A hiányzó néhány betűt a könyv bekötésekor a könyvkötő levágta. Kiegészítése: »...sé« vagy »...snak« lehetett. Ugyanis e név egykorú, de nem Apáczai kézírása, s

¹² BÁN, 1958. 125. p.

¹³ BÁN, 1958. 105. p.

¹⁴ HERPEI JÁNOS: Apáczai Csere János könyvtárának töredéke. In: *Magyar Könyvszemle*, 1959. 79–85. p.; 81–82. p.

minthogy e füzet a szerzőtől felajánlott tiszteletpéldány lévén, bizonyosan ő írta reája a megtisztelt barát nevét.” Ezt erősíti meg Bán Imre, mikor arról ír, hogy az iskolákról szóló értekezést „Alistáli Farkas Jakab, Apáczai barátja adta elő respondensként Utrechtben 1652. júl. 13-án Voetius elnöklete alatt. Egészen bizonyos, hogy Csere János jelen volt a disputáción, az értekezés kinyomtatott példánya neve aláírásával ma is megvan a kolozsvári volt ref. Kollégium könyvtárában.”¹⁵

A Sárospataki Református Kollégium SS. 105. jelzetű, *Collectio Dioszegiana* elnevezésű kolligátuma összesen 73 értekezést tartalmaz főleg a teológia tárgyköréből. A kötetben összegyűjtött disputációkat 1650 és 1653 között adták ki („complecterit disputationes, dissertationes in plurimum Theologicas editas Annis 1650–1653”), egytől egyig a hollandiai akadémiák valamelyikén keletkeztek. A 73 nyomtatványból 23 magyar származású respondens nevéhez köthető, köztük huszadikként szerepel Alistáli Farkas Jakab beszéde is. A gyűjtemény neve árulkodik az eredeti tulajdonos kilétéről. A fedőlap belső oldalán kézírással olvashatjuk: „Domino Paulo Dioszegi hunc Dialogum dono dabat Petrus Leffen / Bibliopola Lugd. Bata 1654.” Diószegi Kalmár Pál 1652-től hollandiai egyetemeken tanult (Leiden, Franeker, Groningen), ekkortájt kaphatta ajándékba a könyvet Petrus Leffen leideni nyomdász-könyvkereskedőtől. Tehát a kolligátum eredetileg Diószegi Kalmár Pál tulajdona volt, 1797-ben pedig már Sárospatakon lehet a könyv, legalábbis Szombathi Jánosnak – aki 1782-től Sárospatakon tanár, majd főkönyvtárnok – a fedőlap belső oldalán olvasható bejegyzése alapján erre következtethetünk: „Procurante Paulo Kalmár Diószegi, dum in Academiis Belgicis Ao 1652 [...] studiis Theologicis incumberet. / Notante Joan. Szomb. S. Patak Ao 1797.”

A Debreceni Református Kollégium kolligátumának nyomtatványai között ötödikként, RMK 1156. jelzettel szerepel az Alistáli-értekezés. A gyűjtőkötetben található szövegek mindegyike 16–17. századi (1552–1653), hollandiai egyetemeken keletkezett disputáció, exercitatio a politika, az etika, a metaphisica, a theologia, a philologia, a philosophia, a logica és az ecclesiastica tárgyköréből. A nyomtatványok között vannak olyanok is, amelyek a kolligátumon belül kisebb-nagyobb tematikai egységet alkotnak. A gyűjteményben található 67 nyomtatvány közül 18-ról mondható el, hogy magyar származású respondens nevéhez köthető. A kolligátum provenienciájára vonatkozóan a kötetben található első nyomtatvány címlapjáról kapunk információkat. A bejegyzések szerint az 1650–54 között hollandiai akadémiákon tanult Báthori Mihály, debreceni származású református prédikátor hozta magával Leidenből a könyvet, amely a későbbiek folyamán egy bizonyos Vetsei Pál, majd Nánási (N?) István tulajdonába került, ez utóbbi ajándékozhatta a kolligátumot a Debreceni Református Kollégiumnak valamikor a 17. század végén.

A kollacionálási munkálatok eredményeképpen sikerült megállapítanom, hogy a sárospataki és a debreceni református kollégium könyvtárának kolligátumi példányai ép és teljes állapotban vannak. A nyomtatványok negyedréte alakúak, két ívfüzetből (A-B), továbbá nyolc, nagyrészt

¹⁵ BÁN, 1958. 466. p. 35. sz. jegyz. (Eszerint: Kolozsvári Református Kollégium RMK. 374. sz. disszertáció-gyűjtemény. A különálló Apáczai-példány névbejegyzése: „Apatzai Janos”.)

számozatlan (ívjelzés nélküli) levélből (-, A2, A3, -, B, -, B3, -) és 16 oldalból állnak. Az értekezés a következőképpen épül fel: Alistáli feleletét ajánlja Tokaj város tanácsának, Alistáli lakos Farkas Jakabnak, mint rokonának és gyámjának, Ohadi Istvánnak, a tokaji őrég hadnagyának, Veres Mátyás és Cseteri István tokaji kereskedőknek mint pártfogóinak, továbbá Magyar Ág Jakab komáromi és Zebegneyi János s Gonoszi János tokaji papoknak.¹⁶ Az ajánlást a főszöveg, maga a respondens felelet követi, majd a nyomtatvány corollariummal zárul: „Szokásban volt, hogy a respondens néhány önállóan kiszemelt tételt, corollariumot csatolt a szöveghez.”¹⁷

Az 1652-es Alistáli-felelet provenienciájára vonatkozóan a nyomtatvány címlapjáról kapunk információkat: „Ultrajecti, Ex Officina Johannis a Waesberge”, a szöveget tehát Utrechtben, Waesberg János tipográfus műhelyében rendezték sajtó alá. Novák László megjegyzi: „A németalföldi betűművészet már a könyvnyomtatás őskorszakától kezdve igen magas színvonalú volt. Hiszen már a tizenötödik század végén Deventer városában élt Paff Rikárd is igen szép, karakterisztikus hollandi gót betűket metszett, és az ő nyomdokain fejlődtek tovább a tizenhatodik meg tizenhetedik század nagy betűmetsző művészei.”¹⁸ A németalföldi nyomdászdynasztiák közül Novák az Elzevir-családot emeli ki, kiknek Leidenben működött a műhelyük, amely 1712-ig maradt fenn. Az egyéb holland tipográfiaiak közül a következőkről olvashatunk még: az antwerpeni Plantin-Moretus család, Amszterdamban a Blaeu-család, Johann Janson (aki „1645-ben a Hollandiában tanuló magyar diákok rábeszélésére utánnomatot készített Károli Gáspár bibliájából, és Magyarországra szállítva, jó áron eladta”), a Wetstein Henrik-féle nyomda, sőt Tótfalusi Kis Miklós is itt dolgozott 1680 és 1689 között. A Novák-féle szakirodalomban nyoma sincs Waesberg utrechti nyomdájának, pedig a tipográfia felettébb jelentős és népszerű lehetett a 16–17. században, hiszen az általam vizsgált, sáropataki és debreceni kolligátumba összegyűjtött utrechti nyomtatványok mindegyike Waesberg János műhelyéből került ki, sőt Apáczai Csere János *Magyar Enciklopédiája* is ugyanitt lett sajtó alá rendezve, amely munkálat kapcsán Bán Imre megjegyzi: „Az ismert utrechti tipográfia nem végzett jó munkát: a Magyar Encyklopedia tele van sajtóhibával.”¹⁹ Németh S. Katalin Johannes Waesberget már Johann Janson utódaként említi.²⁰

IV. Az Alistáli-disputációban az iskola tanítók és tanulók rendjeként vagy társulataként van meghatározva, amely a közösség és az egyén számára egyaránt hasznos.²¹ Szinte ugyanezek a gondolatok visszhangoznak a ko-

¹⁶ Régi Magyar Könyvtár III. 1814. sz. – Online: Az Országos Széchényi Könyvtár adatbázisai: www.arcanum.hu/oszk – 2014. október.

¹⁷ BÁN, 1958. 126. p.

¹⁸ NOVÁK LÁSZLÓ: A XVII. század külföldi tipográfiája. In: Uő: A nyomdászat története. H.n., é.n. [Bp., 1928–1929.] Online: Magyar Elektronikus Könyvtár: <http://mek.oszk.hu/01600/01645> – 2014. október.

¹⁹ BÁN, 1958. 157. p.

²⁰ NÉMETH S. KATALIN: Magyar könyvek a 17. századi holland könyvpiacra. In: *Magyar Könyvszemle*, 1982. 305–309. p.; 307. p.

²¹ „Schola est ordo seu societas docentium et discentium ea, quae publice privatimque sunt utilae.”

lozsvári székfoglalóban: „Az iskola, hallgatóim [...] tanítók és tanulók rendezett társulása, akik az emberi életkörülmények szempontjából hasznos és szükséges ismereteket tanítanak és tanulnak.”²² Voetius értekezésében az iskola ezen definíciója egyenesen Alsted enciklopédiájából származik, majd szinte szó szerint veszi át ezt Apáczai is. A kolozsvári beszédben a meghatározást rögvest követi az iskola szintekre bontása: „E társulás [...] feloszlik alsó, közép- és felső iskolákra.”²³ Az Alistáli-disputáció szerkezeti egységei (I. De scholis in genere II. De Infimis, seu scholis vulgaribus III. De intermediis seu scholis literatorum, trivialibus IV. De scholis supremis, seu de Universitatibus) is az iskolarendszer ilyesfajta részekre tagolásának szemléletét tükrözik. Az oktatás egyes szintjeinek különféle elnevezései, a nevelési-oktatási cél és a tanítandó tárgyak meghatározásai is sok hasonló-ságot mutatnak a két beszéd összevetése során.

A *De summa scholarum necessitate* az anyanyelvi iskolákról a következő leírást adja: „Az alsó iskolák népiskolák, melyekben tudniillik leginkább az anyanyelven való olvasást, helyes beszédet és írást tanítják a vallás elemeivel együtt. Ezért ezeket anyanyelvi iskoláknak is hívjuk.”²⁴ Voetius a holland alsó iskolákon belül még két fokozatot (prior, posterior) különít el, majd az egyes fokozatokon tanítandó tárgyakról terjedelmes leírást kapunk, amelyből Apáczai a katekizmustanítás mellett csak az írás, az olvasás és a beszéd tanítását emeli ki, amellyel az alsó iskolák anyanyelvi jellegét magyarázni lehet. Íme, egy részlet az Alistáli-disputáció ezzel összecsengő egységéből: „Scholae infimae seu vulgares, atque adeo quibusvis communes sunt illae, in quibus pronuntiatio et scriptio linguae vernaculae cum elementis et praxi religionis, nec non civitate morum, aliisque quibusdam artibus et linguis in vita communi necessariis aut utilibus docentur.” Az elemi iskola anyanyelvi iskolaként való emlegetése Voetius értekezésében is megjelenik, mikor az a kérdés merül fel, hogy vajon a triviális iskolák számának gyarapítása az anyanyelvi iskolák könnyed mel-lőzését vonja-e maga után.²⁵

A középiskolai szinten tanítandó tárgyakról, illetve a triviális iskoláknak a felsőfokú továbbtanulásban betöltött szerepéről Apáczai a következőket állapítja meg: „A középiskolák viszont főleg három tantárgynak, ti. a latin és görög grammatikának, a retorikának és logikának, továbbá a katekizmusnak és az erkölcstannak tanítása által a felső iskolák felé egyengetik az utat, és megszokott nevük triviális.”²⁶ Voetius a középiskolákon belül, ahogy ezt az alsó iskoláknál is láttuk, további osztályozást végez, két szintet

²² „Schola, Auditores, [...] est ordo et societas ea docentium et discentium, quae in vitae humanae statibus sunt utilia et necessaria.” APÁCZAI CSERE JÁNOS: Az iskolák fölöttébb szükséges voltáról... Bp., 1981. (továbbiakban: APÁCZAI, 1981.) 12. p.

²³ „Scholas in infimas, intermedias et supremas dispesci [...] videmus” APÁCZAI, 1981. 12. p.

²⁴ „Adeo quidem ut infimae illae sint vulgares, utpote quibus linguae vernaculae cum religionis elementis lectio, pronuntiatio et scriptio protissimum excolatur, unde vernaculae quoque appellantur.” APÁCZAI, 1981. 12. p.

²⁵ „An ad amplificationem trivialium scholae vernaculae puerorum in civitatibus non facile amittendae sint?”

²⁶ „Mediae vero per artium praecipue trium utriusque Gram. Scil. Reth. et Logicae catechesios et bonorum morum studium, ad supremas viam praemuniat, trivialesque vulgo vocentur.” APÁCZAI, 1981. 12. p.

állapít meg („Schola trivialis [...] est vel mediocris, vel excellentior”), majd az egyes fokozatokon megjelenő tantárgyakat sorolja fel. Mindezekből, ahogy az iménti idézetből is kitűnik, csak a triviális iskola általános meghatározásában – amelyben egyébként a középfokú iskolának az akadémiai stúdiumokra való előkészítő funkciója is egyértelműen megjelenik – és a mediocris szint leírásában szereplő diszciplínák – amelyek más tantárgyak mellett az excellentior fokozaton is fel vannak sorolva – kerülnek megemlítésre Apáczaínál. A következő részlet az Alistáli-beszédből párhuzamba állítható a fent idézett Apáczaizsöveggel: „Schola trivialis [...] est societas discentium et docentium, unguas, artes, religionem et bonos mores, quibus pueri ad Academica studia praeparantur [...] / mediocris [...] Illa est, in qua lingua latina et graeca cum Rhetorica, Poesi, elementis Logicae et Catechesi traduntur.” Az excellentior szintű triviális iskolák rendjéről, működéséről többek között David Cythraeus, Heinrich Bullinger, Johannes Rivius, Conrad Dietrich és Wilhelm Zepper²⁷ is értekezik.

Végül a felső iskolákról is szó esik a kolozsvári székfoglalóban: „A felső iskolák minden tudományágban előadásokat és gyakorlatokat nyújtanak törvény szerint mindenkinek, és pedig ingyen. Ezeket akadémiáknak és egyetemeknek hívjuk abban az esetben, ha a tanítók különleges hatalommal vannak felruházva, hogy a négy fakultáson tudományos fokozatokat és címeket adjanak. Különbözik csak a gimnázium, főiskola vagy kollégium elnevezés illeti meg őket.”²⁸ Az akadémiai, főiskolai előadások és gyakorlatok nyilvános és ingyenes jellege az Alistáli-disputáció IV. egységének első soraiban így fogalmazódik meg: „Schola suprema, quae etiam Universitas, studium generale, Academia dici solet, est societas docentium et discentium peculiari potestate instructa ad publicas in omnibus disciplinis lectiones et exercitationes coram quibusvis ex lege et quidem gratis habendas, et idoneos quosque testimoniis, praemiis, gradibus decorandos.” Voetius a felsőfokú iskolákat is két típusba sorolja (primaria, secundaria), majd kijelenti, hogy ezen intézmények között a tanulók és tanárok számára, a tanított diszciplínákra, az igazságszolgáltatás működésére, a taneszközök és a kiváltságok bőségére nézve nincs különbség, csupán abban a tekintetben térnek el egymástól, hogy az akadémiák adomá-

²⁷ Wilhelm Zepper (1550–1607) református teológus volt, Marburgban végezte az egyetemet, majd Pfalzban, Hessenben tevékenykedett, 1594-től a herborni egyetem professzora. A gyakorlati teológia mellett jelentős alkotások fűződnek a nevéhez az oktatás terén is, több iskolai rendtartást is szerkesztett, a *De Politia Ecclesiastica sive forma ac ratio administrandi et gubernandi regni Christi* című művében a triviális iskolákról, a klasszikus iskolákról és az akadémiákról írt. Ld.: IMRE MIHÁLY: „Úton járásnak megírása”. Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben. Bp., 2009. 164–181. p. Imre Mihály Szenci *Dictionarium*ának 1621-es kiadása, annak függeléke kapcsán foglalkozik Wilhelm Zepper munkásságával. A szótár függelékében szerepel a *Syllecta Scholastica* kötet, amely hat írást tartalmaz, köztük Zepper iskolákról szóló művét is.

²⁸ „Supremae denique in omnibus disciplinis lectiones et exercitationes, coram quibusvis ex lege et quidem gratis habendas exhibeat, ubi si docentes peculiari sint potestate instructi ad honores et gradus in quatuor facultatibus conferendum, Academiae et Universitates nuncupantur, secus Gymnasiorum, illustrium scholarum collegiorumque appellationes duntaxat merebuntur.” APÁCZAI, 1981. 13. p.

nyozhatnak egyetemi címeket és méltósági fokokat a főiskolákkal ellentétben: „Illae sunt, quae stricte Academiae dicuntur, quaeque peculiariter atque exserte titulo et privilegio Academico a suprema potestate dotatae sunt. Ista sunt, quae stricte et proprie scholae illustres et gymnasia dicuntur. Quae cum numero professorum et studiorum, universalitate omnium disciplinarum, iurisdictione, copia exercitorum, adminiculatorum, privilegiorum, tam ad bene esse quam ad esse requisitorum, paria facere possint cum Academiis, immo etiam complures subinde in aliquibus superare; non video aliquam inter eas differentiam relinqui, nisi in potestate solennis promotionis seu collationis graduum cum effectu.” Apáczai nyilvánvalóan ezt az osztályzást veszi át, amikor az akadémiákat elkülöníti a főiskoláktól.

V. Az Alistáli-értekezésnek már az első részében, amikor az iskolák általános hasznosságának mibenlétéről van szó,²⁹ megfogalmazódik az a gondolat, amely Apáczainál csak a főiskolák fölöttébb szükséges voltának tárgyalása során jelenik meg. Voetius kijelenti, hogy iskolák nélkül az egyház és az állam is semmissé lenne,³⁰ (hiszen „az ekklezsia és az állam legkomolyabb veszedelme nélkül nem lehet elhanyagolni az iskolát”³¹), majd e meglátás forrásaként Althusius *De utilitate, necessitate, antiquitate scholarum admonitio panegyrica* című, 1603-as herborni beszédére, Plutarkhosznak egy oktatásról szóló írására (*Plutarchi liber de educatone liberorum*), végül Petrus Paulus Vergerius *De Ingeniis Moribus* című művére hivatkozik. A kolozsvári beszédben hasonló gondolatokat olvashatunk: „Napnál világosabb tehát, hogy a főiskolák az alapjai mind az államnak, mind az egyháznak. Mindkettő csak akkor virágozhat, ha a főiskolák erősödnek és virágoznak.”³² Az iskola intézményére tehát általánosságban és az egyes oktatási szintekre külön-külön is igaz, hogy az államra és az egyházra nézve egyaránt szükségesek és hasznosak.

Hogy az anyanyelvi iskolák „mennyire hasznosak, és milyen nagy szükség is van rájuk, az nagyon is világos és magától értetődő mindenki előtt”,³³ ám e kijelentés igazolására Apáczai mégis számos gondolatot hoz fel. Voetius a következő kérdéssel indítja beszédének a népiskolák hasznosságáról szóló részét: „De scholis prioris classis quaeritur, an sint necessariae et in omnibus civitatibus, oppidis, vicis erigendae?”, majd rögvest Zepperre (Resp. Ast. Cu. Zepp. l. r. c. 9) hivatkozik, valószínűleg a *De politia Ecclesiastica* című művére, így joggal következtethetünk arra, hogy a következőkben részletezett, az anyanyelvi iskolák hasznosságára felhozott érvek gondolati magva valójában Zepperus leleménye. Voetius elsőként mindjárt azzal érvel, hogy iskolákra igenis szükség van, hacsak

²⁹ „An scholae sint necessariae an tantum utiles?”

³⁰ „Nisi Ecclesiam perire, et Rem Publicam nullam esse.”

³¹ BÀN, 1958. 466. p.

³² „Sole ipso clarius est igitur et Reipublicae et Ecclesiae fundamentum scholas esse illustres, quae non aliter florere possunt, quam si hae florent et vireant.” APÁCZAI, 1981. 26. p.

³³ BÀN, 1958. 13. p.

nem akarunk egy barbár, küklopszi, gyülevész nép szintjére lesüllyedni.³⁴ Ezt a már korábban – az iskolák általános hasznosságáról szóló részben – megfogalmazott gondolatot a népiskolák szükségességének bizonyítására ismétli meg Voetius. Az anyanyelvi iskola az írás-, az olvasástanítás által formálja az embert a civilizált közösség tagjává, nélküle mindannyian barbár, küklopszi gondolkodásmódot, jellemet öltenénk magunkra.³⁵ Apáczai, amikor az amerikai őslakókról szól, akik az írni- és olvasnitudó embereket e képességükből kifolyólag isteni lényeknek tartották, a következő, Voetiustól már ismerős gondolattal zárja le a történet elmesélését: „Ám hagyjuk most e barbár, vad, Küklopsz-féle embereket!”³⁶

Az anyanyelvi iskola az írás- és olvasástanítás mellett még engedelmességre is szoktatja növendékeit. Apáczai a következőképpen látja a népiskolák e feladatának jelentőségét az ember későbbi életére nézve: „Valamely politikai közösségben akár vezető, akár alárendelt szerep betöltésére csak olyan emberek lehetnek alkalmasak, akik már kisgyermek korukban, mindjárt az anyatejtől való elválasztás után megszokták, hogy az engedelmesség tejét szívják, alárendelve a kormánypalcát tartó király (ti. az iskolamester) törvényeinek.”³⁷ Voetius az iskolamesternek való gyermeki engedelmisséget hasonlóképpen vonja párhuzamba a felnőtt emberrel, aki képes egy alá-fölérendeltségen alapuló társadalom hasznos tagja lenni, a törvényeknek és a feljebbvalók akaratának eleget tenni: „Illa societas scholastica et puerilis conversatio et sub legibus ludimagistri assuefactio eos praeparat ad formam symbiosios et societatis politicae, sub legum et magistratum praesidio.”

Az írás, az olvasás és a beszéd képessége teszi emberré az embert, különbözteti meg az embert az állattól. Apáczai Csere János a beszéd képességével nem bíró emberekről így vélekedik: „Közelebb állnak a beszélőni nem tudó oktalan állatokhoz, mint az igazi emberekhez, akiket csupán gondolkodó és beszélő képességük különböztet meg az állatoktól.”³⁸ A kolozsvári székfoglaló beszéd tehát az emberek közötti gyakori szóbeli érintkezés jelentőségét hangsúlyozza, amely gondolat Voetius értekezésében a következőképpen van megfogalmazva: „Quia homo ut per rationem est homo, sic per sermonem humanum cum aliis hominibus communicat et a brutis externe distinguitur [...] Etiam cum aliis hominibus, praesertim absentibus, scribendo et vicissim ab illis scripta legendo communicare ac

³⁴ „Nisi [...] in barbaricam hominum colluviem et Cyclopicam Societatem degenerare velimus.”

³⁵ „Quia homines ibi formantur ad humanitatem et ad civilem societatem, ne instar hamaxobion et Nomadu, aut barbarorum solivagorum cyclopicos et belluinos mores induant.”

³⁶ „Sed enim ut eos homines barbaros, belluinos et Cyclopicos omittamus.” APÁCZAI, 1981. 15. p.

³⁷ „Qui probe expendit eos solos ad Societatem Politicam, vel ineundam vel subeundam aptos esse, qui lacte materno relicto lac illico obedientiae sub legibus [...] (ludimagistri scil.) infantes adhuc bibere insueverunt.” APÁCZAI, 1981. 13. p.

³⁸ „Ostenduntque propius se ab animantia sermonis expertia accedere, quam ad veros homines, ab his sola ratione et oratione discrepantes.” APÁCZAI, 1981. 13. p.

colloqui potest.” Voetius és Apáczai egyaránt kijelentik: „Márpedig a beszéd helyes kiejtésének és írásának tanítása az iskolákban folyik.”³⁹

Az írás- és olvasástudás megszüntetése komoly következményekkel járna, egyrészt a privát hivatalos ügyek önálló intézése teljesen ellehetetlenülne a közemberek számára. Apáczai a következőket írja erről: „Nem találsz akkor sehol egyetlen jó családapát, családanyát, fiút vagy egyéb családtagot, aki az adás-vételkor, polgári szerződések kötésekor helyesen járna el. Polgári ügyekben mindnyájan olyanok lesznek, mint a vakok, akik arra kényszerülnek, hogy kézen fogva vezettessék magukat.”⁴⁰ Voetiusnál ugyanezeket a gondolatokat olvashatjuk majdhogynem ugyanezekkel a szavakkal kifejezve: „Si ergo scientia legendi et scribendi destitui sint, quomodo erunt boni patres et matres familias, quomodo in suis emendis et vendendis et in aliis quibusvis actionibus et contractibus civilibus ineundis, mutandis, dissolvendis aut vel in infimae conditionis negotiis curan dis feliciter versabuntur? An non erunt, instar caecorum, qui ubique impingunt aut subsistunt, nisi ab aliis ducantur?”

Sőt, Voetius továbbmegy, hiszen egy ilyenfajta kollektív analfabétizmus nem csak az emberek egyéni boldogulását veszélyeztetné, hanem a Res Publica fennállását is, hiszen annak tisztségviselői, vezetői, irányítói egy ilyen barbári szintre süllyedt kollektívából kerülnének kiválasztásra: „Et quomodo semper suppetet copia civium, e quibus [...] in senatores plebeios aut centumviros aut pedaneos aut agrarios aut ordinis altioris munerarios adoptari possint.” Apáczai a főiskolák szerepét így látja az állam szempontjából: „Egyedül ezek az iskolák állíthatják az állam kormányrúdjához a legkiválóbb állami vezetőembereket, legigazságosabb bírákat és a legbölcsebb tisztviselőket, akik alkalmasak az állam igazgatására és kormányzására.”⁴¹ Voetius és Apáczai ugyanazokat a gondolatokat fogalmazzák meg, miszerint egyedül a tudás, a bölcsesség által boldogulhat az ember mind a magán-, mind a közéletben, és ennek teljesüléséhez az iskolák fölöttébb szükségesekek.

Apáczai székfoglaló beszédében egyértelműen kijelenti, hogy olvasástudás nélkül nincs katekizmustanítás, annak hiányában pedig „a kereszténység szükségképpen szabados gondolkodássá és istentagadássá fajul”.⁴² Voetius a keresztény gondolkodás és vallásgyakorlás kialakulásának kulcsát szintén az iskolaalapításokban, az írás- és olvasásoktatásban látja, hiszen a katekizmustanítás, a kereszténység az iskolák nélkül halálra van ítélve: „Quia ratio Christianismi, religionis professio, atque eiusdem exercitia publica, domestica, privata, lectionis et scriptionis scientiam et

³⁹ „Cuius certe sermonis recta pronuntiatio scriptioque in cholis excolitur.” Alist: „Atqui sermonis illius recta pronuntiatio et scriptio in scholis excolitur.” APÁCZAI, 1981. 14. p.

⁴⁰ „Et nullos bonos usquam relinques Patres, matres, filios et familias, qui in emendo, vendendo, contractibusque civilibus ineundis feliciter versarentur. Sed tales, qui instar caecorum, ab aliis semper manuduli in civilibus quibusvis negotiis cogantur.” APÁCZAI, 1981. 15. p.

⁴¹ „Illae solae optimos in Republica moderatores justitarios aequissimos et Magistratus prudentissimos regendaeque et administrandae Reipublicae aptissimos ad clavum constituunt.” APÁCZAI, 1981. 25. p.

⁴² „Christianismus in Libertinismum et Atheismum necessario transformetur.” APÁCZAI, 1981. 15. p.

consequenter scholarum per civitates et vicos institutionem requirit [...] Quomodo autem Scholasticae catechizationes vigeant sine scholis?”

Ezt követően a kolozsvári és az utrechti beszéd egyaránt elmarasztalja a pápaságot, melynek idején az emberek a tudatlanság homályában éltek, majd magasztalja Luthert és a reformátorokat, akik iskolák alapításával lehetővé tették az írás-, az olvasás- és a katekizmustanítást. Mindkét értekezés ugyanazzal a példával szemlélteti a pápaságnak a népre gyakorolt visszatartó erejét, befolyását, illetve Luther és a reformátorok fellépésének jelentőségét. Apáczai székfoglaló beszédének ezen része így hangzik: „Az említett évszázadok állati tudatlanságáról ékes bizonyosságot tesz Neuhusanus apát, a pápa hű ajtónállója [...] Azt állítja, ha Luther nem jött volna, ők arra is rávették volna a népet, hogy szénát egyék. Mit tett tehát Luther, mit tettek a mi reformátoraink, hogy ezt a barbárságot elűzzék és kiirtsák saját hazájukból? Ugye, hogy iskolákat nyitottak mindenfelé, megszervezték a katekizmustanítást: ezt aztán utódaik nagy szorgalommal folytatták mind a mai napig.”⁴³ Voetius ugyancsak a Neuhusanusnak tulajdonított meglátással érvel, majd Apáczaihoz hasonlóan a reformátorokat dicséri: „Clerici Papales ante reformationem in tam crassa ignorantia rerum divinarum et humanarum miseros subditos detinebant, ut pauci essent, qui artem scribendi et legendi tenerent, atque ita de brutali eorum ignorantia triumpharent, et Abbas monasterii Neuhusani in Vangionibus diceret: Si Lutherus non venisset, se persuasuros fuisse populo, ut foenum edissent. Quia perpetua praxis reformatorum exemplum hic praeberet. Illi enim a prima reformatione ubique scholas aperuerunt, et usque in hunc diem curant, ibique catechizationes instituunt.” A reformáció iskolaszervező tevékenységéről való elmélkedést Voetius egy büszke kijelentéssel zárja: „A hollandoknak nemcsak a legkisebb falvakban is vannak iskoláik, hanem még az Indiákon is: Apáczainál ez a magyar barbárság ellen fordított bizonyítékká válik.”⁴⁴

VI. A triviális iskolák hasznosságát Voetius abban látja, hogy az ott végzett tanulók az akadémiákon tanulhatnak tovább, tehát az akadémia szükségességéből és hasznosságából egyenes arányosságban következik a triviális iskolák haszna, jelentősége. Ám azt Voetius is hangsúlyozza, hogy a triviálisok nélkül az akadémiák semmit sem érnek: „Quaeritur de harum scholarum necessitate et utilitate. Resp. Rationes pro ea sumuntur 1. ex

⁴³ „De quorum brutali ignorantia Abbas Neuhusanus Papae satelles illustre perhibet testimonium [...] cum si Lutherus non venisset, se persuasuros fuisse populo ut foenum edissent, affirmat. Quid igitur Lutherus? Quid reformatores nostri in barbariae hac e suis finibus exterminanda ac profliganda factitarunt? Nempe scholas ubique aperuerunt, Catechizationes instituerunt, quas usque in hunc diem ipsorum successores diligentissime continuaverunt.” APÁCZAI, 1981. 15. p.

⁴⁴ Alist: „imprimis in nostro Belgio, ubi non tantum domi suae in omnibus vel minimis viculis, et viciniis, in omnibus praesidiis, eorumque castellis, et munimentis, tempore belli extractis, in omnibus civitatum angulis ludimagistros minervalibus, et stipendiis publicis alunt; sed et in plantationibus Ecclesiarum in Indiis.” BÀN, 1958. 467. p.; „Quod Belgae Anglique hodie, non domi solum, sed et in ipsis ultimis Indiis assidue faciunt, ut Indiarum barbara natio nobis hac felicitate longissime praeiudicet.” APÁCZAI, 1981.

necessitate et utilitate Academiarum, quae sine praeparatione triviali nullae essent.” Apáczai Csere János szintén az akadémiai stúdiumokra való felkészítésben látja a triviális iskolák funkcióját, hasznát, ám hangsúlyozza, hogy hazájában eddig egyetlen olyan akadémia vagy főiskola sem állított, amelyben a középfokú végzettségű tanulók tehetségüket továbbfejleszthetnék, kamatoztathatnák: „Mert igaz, hogy középiskoláink – már olyanok, amilyenek – mindig szép számmal voltak; de mivel jól szervezett felsőfokú iskolát – melyben minden isteni és emberi dologgal foglalkozó tudományt nyilvánosan előadnának és tanítanának; melyben a triviumot dicséretes eredménnyel végzett tanulókat évenként tisztességgel előre vinnék – mostanáig jóformán egyet sem állítottunk, ezért triviális iskoláinknak eddig jóformán semmi vagy csak nagyon kevés hasznát láthattuk.”⁴⁵

Azt a kérdést, hogy vajon a triviumot nem végzett tanulók képesek-e helyállni az akadémiaikon és a főiskolákon, és hogy egyáltalán nyugodt szívvel bocsáthatók-e az ilyen képzetlen növendékek a felsőfokú stúdiumokra, Voetius és Apáczai egyaránt felvetette értekezésében. Voetius a probléma alapos átgondolása után arra a megállapításra jut, hogy nem szükséges különbséget tenni az akadémiai hallgatók között képzettségükre nézve, hiszen rögvest, már az első előadásokon kitűnnek azok a hallgatók, akik valóban rátermettek és megfelelő előismeretekkel rendelkeznek. Így az akadémiaik kapui kivétel nélkül mindenki előtt nyitva állnak, ahogy az az egyházi életben a templomok esetében szokott lenni. Az akadémiai előadásokat nem lehet senkitől megtagadni, hisz az igazi tehetség úgyis kitűnik a sokaságból: „Sin vero intelligas eas, quae in Universitatibus seu Academiis propriae dictis, in quorumvis gratiam habentur, non puto inter auditores et [...] discernendum esse, non magis quam in Ecclesiis, ubi ostia omnibus patent, et quilibet auditores admittuntur.” Apáczai nem beszél arról, hogy az akadémiai, főiskolai előadásokat csak a triviumot végzett diákok látogathatják-e vagy sem, de azt leszögezi, hogy „Mindazok ti., akik a triviális iskolát el nem végezték, ha magasabb fokú tanulmányokra, a felső iskolák és akadémiaik előadásaira bocsátjuk is őket, sohasem váltják be a hozzájuk fűzött reményeket [...] Ha pedig a triviális iskolát végzett tanulók nem mehetnek tovább, olyanok lesznek, mint a repkény, mely egy darabon felkúszik a fára, de ha a faágak, amelyek tartják, nem nyúlnak tovább, akkor saját súlyánál fogva visszahajlik a földre.”⁴⁶ A két idézett részletben az a

⁴⁵ „Tametsi namque tales quales scholas intermedias plurimas semper habuerimus: quia tamen supremis bene constitutis, in quibus cunctarum divinarum humanarumque rerum scientiae publice legerentur et docerentur, quoque trivium suum cum laude absolventes, honorifice promoverentur annuatim, hactenus ereximus fere nullas, nulla paene trivialium quoque utilitas, vel parum admodum se se visendum praebuit.” APÁCZAI, 1981. 18. p.

⁴⁶ „Quicumque cursum hunc triviale non absolvarunt, et si ad superiores lectiones, quae in Scholis Supremis et Academicis leguntur, admittantur nunquam tam speratum fructum inde reportabunt [...] Sin autem ultra progredi non liceat, haederae similes sunt, quae postquam aliquousque sublata fuit, nisi arbor, quae ipsam sustinet, ulterius quoque exporrigatur, versus terram imam suoapte sponte declinat.” APÁCZAI, 1981. 18. p.

közös, hogy mindkettő egyértelművé teszi, hogy csakis a triviumot végzett tanulók fognak boldogulni felsőfokú tanulmányaik során.

A triviális iskolák hasznosságának tárgyalásakor Voetius még a középfokú intézményekben tanított tantárgyakra is hivatkozik, amelyek hasznához kétség nem fér: „Ex utilitate eorumque in iis docentur [...] rhetoricae, logicae, arithmeticae etc. poeticae, historicae, linguae latinae, graecae, catechesios, quarum utilitates pluribus orationibus descriptae sunt.” Apáczai nagyrészt ugyancsak ezen diszciplínák hasznosságára hivatkozik, mikor akadémiák és főiskolák állítására sürgeti a magyar nemzetet: „Ha nem lennének érzéketlenek, mint a vas, mindezeknek a tárgyaknak nyilvánvaló szükségessége és haszna [...] arra indíthatott volna már eddig is bennünket, hogy akadémiákat vagy legalább a meglévőknél sokkal színvonalasabb kollégiumokat és főiskolákat állítsunk fel és tartsunk fenn.”⁴⁷

A felső iskolák hasznosságáról már a korábbi fejezetekben több helyen is szó esett. Az iskola intézményének általános szükségessége az állami és az egyházi életben egyaránt kimutatható, ahogy Alistáli Farkas Jakab 1652-es respondensi feleletében olvashatjuk. Apáczai Csere János a főiskolákról vélekedik hasonlóképpen. Az utrechti értekezés szerint az anyanyelvi iskolák nélkül, az emberek írás- és olvasástudása híján az állam komoly veszélybe kerülne, hiszen e műveletlen közösségből kerülnének ki a legfőbb tisztviselők, állami vezetőemberek. Ezt az érdemet, azaz az állam irányításához és fenntartásához szükséges igen bölcs férfiak képzését, Apáczai már egyértelműen a főiskoláknak tulajdonítja. Apáczai és Voetius az akadémiák és főiskolák hasznosságával indokolja a triviális iskolák fontosságát, amely intézmények elsődleges funkciója az, hogy növendékeiket felkészítsék a felsőfokú tanulmányokra. Ahogy Voetiusnál a triviálisok hasznossága többek között az ott tanított diszciplínák értékességéből fakad, úgy igaz ez a megállapítás Apáczainál a felső iskolákra.

A kolozsvári székfoglaló beszéd jelentős hányada egy komoly probléma megoldása köré szerveződik, ti. „hogyan nincs nekünk, magyaroknak egyetlen akadémiánk sem, s így nincs hely, ahol tanítsuk és egyben sürgetőleg hangoztassuk az erkölcsöt, mely megfékezi a bűnöket, az ökonomiát, mely igazgatja a családok életét, az orvostudományt, mely megőrzi az egészséget, a matematikát, mely városokat, utcákat, templomokat, palotákat és tornyokat emel, végül a filozófiát, mely gyökere minden tudománynak és mesterségnek”.⁴⁸ A fenti összefoglalásból is kitűnik, hogy azok az érvek, amelyek Voetiusnál az anyanyelvi iskolák, a triviális iskolák és az iskola általában vett hasznosságának bizonyítására szolgálnak, Apáczainál az akadémiák és főiskolák mihamarabbi felállítását sürgetik.

Apáczai két irányból közelít a magyar felsőoktatás ügyének rendezéséhez: egyrészt érveket hoz fel annak bizonyítására, hogy a magyar nemzet nem létezhet akadémiák és főiskolák nélkül, másrészt vállalkozik azon tényezők feltárására, amelyek az iskolázás jelenlegi kétségbeesítő helyzetének kialakulásáért felelősek: „Úgy találom, hogy mostani barbár állapotunk

⁴⁷ „Quorum omnium evidentissima necessitas et utilitas (a nobis alibi succincte enarrata) nisi ferrei essemus, sufficienter nostros hactenus permovisset animos ad Academias vel ad minimum collegia, et scholas, modernis longe illustriores exigendas et habendas.” APÁCZAI, 1981. 19. p.

⁴⁸ APÁCZAI, 1981. 31. p.

és az iskolaügy előmozdítására irányuló törekvések sikertelensége négy igen veszélyes, mérges és bűzhödtt forrásból ered.”⁴⁹ A tanulók, a tanítók és az egyházi férfiak mellett a világi felügyelőket és kurátorokat hibáztatja az iskolák elmaradottságáért: „Olyan álmosan, olyan ímmel-ámmal intéződnek nálunk az ügyek, hogy az már valósággal lelki émelygést okoz a közjóra született léleknek. [...] Az egész elmúlt esztendő folyamán még nem tudtuk elég jól helyreállítani az egyetlen auditóriumunkat sem, ahol ünnepi beszédet tarthattunk volna.”⁵⁰ A kurátorok lelkiismeretes, az iskolaügy előmozdítása érdekében végzett tevékenysége nélkül, „ha az iskolák legkegyesebb mecénásai, a nagy fejedelmek saját költségükön és pénzt nem kímélve csupán az iskolák megújítását tűznék ki célul, és vagyonuk legnagyobb részét végrendeletileg erre a célra hagyományoznák, sőt amit már hagyományoztak, azt is fenntartanák továbbra is: akkor sem érnének el semmit”.⁵¹

Voetius Gisbert, mikor Joannes Gisenius *De iure et regimine Academiaram* című műve alapján az akadémiák állításához feltétlenül szükséges körülményekről elmélkedik, sok más tényező mellett a kurátorokat és a mecénásokat is megemlíti: „Requisita ad Academiam aut ad esse eius aut ad bene esse necessaria [...] sunt [...] Praefecti et Ministri, sunt Curatores [...] Maecenates, Musagetae et literarum ac literatorum Fautores, Promotores.” Apáczai és Voetius tehát egyöntetűen úgy gondolják, hogy a felső iskolák felállításához és azok eredményes, hasznos működéséhez munkájukat megfelelően végző kurátorokra és nagylelkű támogatókra van szükség.

VII. Az utrechti beszéd fordítása során igyekeztem az összehasonlító szempont mellett – amelynek kizárólagos figyelembevételére az értekezésnek csupán egy részleges értelmezését vonná maga után – a szöveg egészére is koncentrálni, ezáltal pedig kiszűrni azokat a fontos gondolatokat, amelyek ismerete az Apáczai-beszéddel való összevetés szempontjából ugyan szükségtelen, azonban az 1652-es respondensi felelet tartalmának teljeskörű megismeréséhez mégis elengedhetetlen. Szinyei Gerzson rövid leírást ad az iskolákról szóló Alistáli-disputáció tartalmáról. A következő bekezdésekben az értekezés tematikus elv alapján felosztott szerkezeti egységeiből (I. De scholis in genere II. De Infimis, seu scholis vulgaribus III. De intermediis seu scholis literatorum, trivialibus IV. De scholis supremis, seu de Universitatibus) fogok kiemelni néhány részletet, amelyek reményeim szerint egyrészt fontos adalékokkal járulnak hozzá a Szinyei által adott szinopszishoz, másrészt pontosítják, árnyalják annak meglátásait.

A beszéd első részéből (I. De scholis in genere) hasznos ismeretekhez juthatunk egyrészt a holland iskolákkal kapcsolatos hatalmi és igazgatási ügyeket illetően, másrészt jelen értekezés tárgykörével és a megcélzott befogadóközönsséggel kapcsolatban. Az iskolának tulajdonképpen nincsen sem állami, sem egyházi hatósága,⁵² és ha mégis, akkor kizárólag részben birtokolja egyiket is, másikat is. Úgy adatik állami és egyházi hatáskör az

⁴⁹ APÁCZAI, 1981. 33. p.

⁵⁰ APÁCZAI, 1981. 44. p.

⁵¹ APÁCZAI, 1981. 46. p.

⁵² SZINYEI, 1876. 41. p.

iskoláknak, miként a szabad akarát a leigázottaknak, csakis részben, és nem teljességgel: „Iam vero societas scholastica nec civilem, nec ecclesiasticam potestatem habet, nisi participata [...] quomodo liberum arbitrium tribuitur appetitui inferiori [...] per participationem.” Az iskolák állításáért és fenntartásáért, irányításáért az állam és az egyház egyaránt felelős, azonban az állami vallástól eltérő hitet valló egyházak iskoláik alapításáról és működtetéséről maguk gondoskodjanak: „An constitutio, cura et regimen Scholarum pertineat ad Ecclesiam, an vero ad Rem Publicam? Resp. ad utramque [...] Ubi vero Ecclesiae sunt in Republica a vera religione aliena, scholae ipsarum propriae curandae et ordinandae sunt.”. Az iskolákról szóló jelen értekezés a teológia tudományára csak annyiban szándékozik kitérni, amennyiben e diszciplína szűkebb értelemben az üdvösség megszerzéséhez szükséges ismeretek gyűjtőtárgyaként értendő. A teológia tágabb értelmezésben olyan szent, egyházi dolgokat foglal magában, többek között a teljes egyházpolitikát, amelynek ismerete csakis egy teológustól várható el, nem úgy a filozófusoktól, a politikusoktól, a jogtudósoktól és más tudományok képviselőitől, akik ezen értekezés értő befogadónak köréből nem zárandók ki a teológia kedvéért: „An pertineat ad Theologiam et Theologum tractare de scholis? Resp. Si strictius Theologiam accipias, et notet communem cognitionem credendorum et faciendorum ad salutem. Neg. Sin late accipias, pro disciplina, quae rerum sacrarum et Ecclesiasticarum omnem notitiam complectitur, atque adeo universam Politicam Ecclesiasticam, Aff. Et sic omnino pertinet ad Theologum: sic tamen, ut a communione huius tractationis non excludantur Philosophi, Politici, Iureconsulti, nec ulli literati aut scientiarum Magistri.”. Voetius e gondolat lezárásaként megemlíti néhány kiváló teológust – Heinrich Bullinger, David Chytraeus, Rudolf Hospinian, Wilhelm Zepper és Melanthon – is, akik értekezésekben szólnak az iskolák irányításáról, rendfenntartásáról és az iskolai tanulmányokról.

Az utrechti értekezés népiskolákról szóló második egységében (II. De Infimis, seu scholis vulgaribus) az anyanyelvi iskolák hasznosságának bizonyítása mellett hosszasan fejtegetést olvashatunk azzal kapcsolatban, hogy az oktatás elemi szintjén, annak alsó és felső fokozatán milyen tantárgyakat tanítanak, és hogy a felső fokozaton oktatott diszciplínák valóban szükségesek és hasznosak-e. Az alsó iskolák prior fokozatának tantárgyai a következők: 1. anyanyelven való olvasás és beszéd 2. erkölcsstan (Voetius itt utal Erasmus erkölcsstanára) 3. imádkozás, zsoltáréneklés, szentírásolvasás 4. imaszövegek megtanulása, majd a katekizmus egyes fejezeteinek, végül a teljes katekizmusnak a memorizálása 5. vallásgyakorlás a templomban.⁵³ A posterior fokozaton előírt diszciplínák: az erkölcsstanon és a vallás ismeretén kívül 1. szépírázat 2. számtan 3. valamely élő idegen nyelv, amely a peregrinálóknak, a nemeseknek és a kereskedők számára hasznos lehet 4. levélírás; ezeken kívül a leány növendékeknek különféle kézi munkák, a fiúknak

⁵³ „In prioribus ergo pueri et puellae [...] informantur 1. In lectione et pronuntiatione linguae vernaculae 2. In bonis moribus seu civilitate morum [...] 3. In precibus, psalmodia, lectione Scripturae [...] 4. In formulis precum, una cum generationibus capitibus Catechesios, deinde et tota Catechesi memoriae mandanda [...] 5. Denique assuescunt et deducuntur ad conciones et exercitia publica in templis.”

és a lányoknak egyaránt zene és rajz.⁵⁴ Az elemi iskolák posterior fokozatán tanított tárgyak különösképpen haszonnal kamatoztathatók a nemesifjak, a kereskedők, a quaestori, jegyzői és egyéb hivatalokat betöltő, illetve a magasabb szintű mesterségeket végző emberek számára: „An scholae posterioris classis sint necessariae? Resp. Pueris nobilibus et patriciis ad Rempubicam natis aut educandis, praecipue mercaturam exercituris, aut munere quaestorum, notariorum etc. functuris, aut praestantioribus artibus se applicaturis sunt necessariae.”

A harmadik rész (III. De intermediis seu scholis literatorum, trivialibus) a triviális iskola különféle elnevezéseinek felsorolásával kezdődik: gymnasium, schola latina, schola particularis, schola classica, paedagogium. Az oktatás középső szintjének két fokozata a mediocris és az excellentior. A mediocris fokozaton a következő tárgyakat oktatják: latin és görög nyelv, retorika, poesis, logika és katekizmus. Az excellentior szint diszciplínái a következők: 1. retorika, gyakorlati logika (alaposabban, mint a mediocris szinten) 2. görög nyelv, annak is inkább a familiáris változata 3. történelem, kronológia színopszis jelleggel 4. számtan, mértan és természettan alapjai 5. egy kis ízelítő héber nyelvből az érdeklődő növendékeknek és azoknak, akiknek e nyelvre szükségük van 6. teológia, katekizmus tanulmányozása, megvitatása alaposabban, mint ahogy az a mediocris szinten történik.⁵⁵ A gymnasiumok szükségességének és hasznosságának bizonyítása után arra a kérdésre kapunk választ, hogy vajon a triviális iskolák számának gyarapítása az anyanyelvi iskolák mellőzését vonná-e maga után. Voetius először Wilhelm Zepper javaslatát tolmácsolja, aki szerint az anyanyelvi iskolák eltörlése két szempontból is jó ötlet lenne, egyrészt ha nem lennének népiskolák, akkor valamennyi ifjú a triviálisokban tanulna, és ott a latin nyelvben és más művészetekben, mesterségekben olyan jártasságot szerezne, hogy az így szerzett tudását akár hazájában, akár más földön haszonnal kamatoztatni tudná. Másrészt az alsó iskolák megszüntetésével elkerülhetők lennének azok az ostoba versengések, amelyek a két típusú (alsó és középső) iskola növendékei között gyakorta kialakulnak.⁵⁶

⁵⁴ „In posterioribus pueris [...] praeter ea quae ad religionem, et ad bonos mores pertinent 1. Traditur calligraphia 2. Arithmetica 3. Lingua aliqua exotica [...] quae peregrinaturis, aut nobilibus, aut mercatoribus in usu est, aut usui esse possit. 4. Ars scribendi epistolas. Puellis insuper artes manuarum [...] Utrisque adficiuntur [...] Musica vocalis et instrumentalis, etiam subinde initia artis pictoriae.”

⁵⁵ „Est vel mediocris, vel excellentior. Illa est, in qua lingua latina et graeca cum Rhetorica, Poesi, elementis Logicae et Catechesi traduntur. Ista, in qua 1. Rhetorica et Logica practica plenius inculcantur [...] 2. Lingua graeca magis familiaris redditur [...] 3. Ars Historica et synopsis historiae ac chronologiae proponitur. 4. Elementa Arithmetica, Geometrica, Sphaerica, Physica traduntur. 5. Linguae Hebraicae gustus datur illis, qui petunt, aut quorum rationes ita ferunt. 6. Denique Theologia Catechetica [...] docetur.”

⁵⁶ „An ad amplificationem trivialium scholae vernaculae puerorum in civitatibus non facile amittendae sint? Resp. ita censet Zepperus lib. I. cap. 9; idque ob has rationes: Primo, ut omnes pueri in latinis scholas deducantur, et ibi saltem aliquid ex latinae linguae rudimentis, aliisque artibus imbibant; quod ipsis domi aut peregre aliquando usui esse possit. Deinde, ut evitentur pravae aemulationes, quae inter utriusque scholae pueros succrescere et exerceri solent.”

Ezzel szemben mi – mondja Voetius – úgy véljük, hogy ha az iskolák felállításával egyaránt mindegyik polgár érdekét és hasznát akarjuk szolgálni, akkor nem mellőzhetjük az anyanyelvi iskolákat sem.⁵⁷ Az értekezés harmadik egysége azzal a problémafelvetéssel zárul, hogy vajon a triviális iskolák vezetésére olyan rektorok is alkalmasak-e, akik számos művészetben, mesterségben kiválóak, ám az igaz vallás tekintetében tudatlanok, attól távol állnak. A válasz egyértelműen nem, ugyanis az iskola intézménye, az iskolai oktatás alapvetően nem választható szét a katekizmustanítástól és a vallásgyakorlástól, így a rektornak ebben a diszciplínában is otthonosan kell mozognia.⁵⁸

Az értekezés utolsó, negyedik egysége szerint az akadémia működése tanítók és tanárok rendezett tevékenységén alapszik. Ezt a tevékenységet kétféle szempontból lehet osztályozni: a felső iskolákban egyrészt oktatási munka zajlik különféle előadások és gyakorlatok keretében, másrészt az állam miniatűr makettjeként is tekinthetünk az akadémiákra, amelyekben a sajátos törvényhozás és az igazságszolgáltatás tartja fenn a rendet a növendékek és a professzorok közötti alá-fölérendeltségi viszonyban. Egyes akadémiákon a professzorok és a vezetőség teljhatalommal bír az akadémiái polgárok felett az igazságszolgáltatás tekintetében, másutt ez a hatáskör korlátozott, sőt van, ahol teljességgel el is maradnak az ilyesféle intézkedések.⁵⁹ Ez a fajta osztályozás nem Voetius találmánya, hanem átvétel Ioannes Gisenius *De Iure et Regimine Academiarum* című művéből: „Quaestio tertia: Quae sit materia et forma Academiarum et quae inde distinctiones? R. Materia circa quam seu obiectum Academiarum nostrarum sunt quatuor Facultates. Forma nostrarum Academiarum est publicus ordo certis cancellis sapientissime disclusus, atque sunt sanctae leges privilegiaque publica a Principe largiter concessa et comprobata.” Voetius valószínűleg ugyancsak Gisenius írásából vette át a következő gondolatokat: az akadémia igazgatásának, vezetésének három dologról kell

⁵⁷ „Sed nos putamus, siquidem rebus et usibus omnium civium apertio scholarum inservire debeat, non esse eliminandas scholas vernaculas.”

⁵⁸ „An scholis trivialibus praeficiendi sint Rectores et hypodidascali, qui caetera quidem idonei, sed verae religionis ignari, aut ab ea alieni? Resp. Neg. Hoc enim repugnat institutioni scholarum: quae tactae est imprimis ad Catechesin et exercitia pietatis.”

⁵⁹ „Consistit Academia in ordine docentium et discentium. Quorum actus ordinati et coordinati considerantur vel materialiter vel formaliter. Materialiter considerati et in genere sunt, tradere et accipere, docere et discere. In specie considerati sunt praelectiones, disputationes, declamationes, demonstrationes anatomicae et botanicae, et manuductiones ad praxin, quae et quatenus publice haberi possunt [...] Formaliter ordo docentium et discentium, eorumque actus considerantur in ordinatione et regimine Academiarum. Hic studiosi sunt cives et subditi: Professores per Rectorem et Senatium Academicum, Regentes, alicubi cum iurisdictione absoluta; alibi cum limitata usque ad modicam coercionem per incarcerationem, multas pecuniarias, relegationem incluse, alibi vero absque ulla iurisdictione civili aut criminali.”

gondoskodnia: a növendékek felvételéről, elbocsátásáról és az egyetemi méltóságok, fokozatok adományozásáról.⁶⁰

Továbbá ahhoz, hogy az akadémiák felállításra kerülhessenek és eredményesen működhessenek, szükség van a következő feltételek teljesülésére: 1. Megfelelő helyen legyen, amely közeli terekkel, sétányokkal, kertekkel, egészséges levegővel és termékeny földekkel van ellátva.⁶¹ 2. Legyenek saját nyomdái, bonctani termei, vegyészeti laboratóriumai, botanikus kertjei, csillagvizsgáló tornyai a megfelelő felszerelésekkel, és ha lehet, akkor olyan műhelyek is álljanak rendelkezésre, ahol az ilyesféle eszközöket el lehet készíteni.⁶² 3. Birtokában legyen kincstáraknak és biztos jövedelemnek, amelyből tisztességes bért tudnak fizetni.⁶³ 4. Működtessen társulásokat, amelyek egyes akadémiákon felettébb hasznosak, míg másutt a sokféle visszaélés miatt csak kevésre értékelték vagy egyáltalán nem működnek.⁶⁴ 5. Rendszeresen rendeljen el testgyakorlásra és az elme pihentetésére, a szellem feltöltődésére szánt alkalmakat, például a teljes egészében e célokra szánt, a tanítók és a növendékek számára létrehozott akadémiai ünnep- vagy pihenőnapokat, illetve a napi munka közé iktatott tornákat, labdajátékokat, vívó- és lovaglórákat, kiváltképpen a zene és a festészet tanulmányozását. Voetius itt utal Georgius Gumpelzhaimerus 1652-es *Gymnasma de exercitiis Academicorum* című művére, amelyből elmondása szerint egyéb fontos információkhoz juthatunk a nemesifjak megfelelő neveléséről és a különféle, a majdani hadi szolgálatra előkészítő akadémiai gyakorlatokról.⁶⁵ 6. Rendelkezzen kiváltságokkal és szabadalmakkal, például az intézmény nyugalma, gondtalansága, biztonsága szolgáló előjogokkal, úgy mint az adó- és vámmentességgel.⁶⁶ (Voetius a szabadalmak és kivált-

⁶⁰ „Ad regimen spectant haec tria 1. Receptio per immatriculationem. 2. Dimissio cum communi testimonio, si qui illud petant. 3. Collatio gradus Academici.” SZINYEI, 1876. 42. p.

⁶¹ „Requisita ad Academiam aut ad esse eius aut ad bene esse necessaria [...] sunt 1. Locus commodus [...] cum adiacentibus areis, ambulacris, porticibus, caeli solique beneficiis ac privilegiis dotatus.”

⁶² „Typographiae, Theatra Anatomica, horti Botanici, turres Astronomicae cum apparatu instrumentorum per totam mathesin, et si fieri possit, officinis et fabricis, ubi talia instrumenta conficiuntur, etiam laboratoris chymicis pharmacopoliorum ubique copia est.”

⁶³ „Ante omnia aeraria et certi reditus, unde honesta et promta stipendorum exolutio.”

⁶⁴ „Collegia, bursae, hallae: quae in quibusdam Academiis magnó usui esse iudicantur, ab aliis tamen propter abusum multiplices aut susque deque habentur aut repudiantur.”

⁶⁵ „Honestae corporis exercitia et animi relaxationes, quae aut totales sunt, et vocantur feriae Academiae docentibus et discentibus communes aut laboribus ac studiis interpositae, quales sunt communiores gymnastica globi, pilae etc. lanistica, equestris etc. praesertim Musica vocalis et instrumentalis, pictura etc. Omnia exercitia (uti vocant) Academica, sed educationi magnatum et nobilium appropriata, qui ad munera bellica praeparantur, peculiari tractatu descripsit Georgius Gumpelzhaimerus tit. *Gymnasma de exercitiis Academicorum*, Argentinae anno 1652.”

⁶⁶ „Privilegia securitatis, quibus immunes sunt ab oneribus personalibus, patrimonialibus, vectigalibus, collectis, represaliis etc.”

ságok kapcsán Horatius, Christianus Liebenthal és Helfricus Ulricus Hunnius iskolai privilégiumokról szóló írásairól tesz említést.) 7. Hozzon saját, az akadémia közössége által megalkotott törvényeket.⁶⁷ 8. Legyen saját, az akadémiai életet szabályozó törvénykezési, igazságszolgáltatási rendszere, amely egyes akadémiákon egyáltalán nincs érvényben, másutt csak részlegesen (a büntetési formák közül csupán egyeseket alkalmazva), néhol pedig teljhatalommal felruházva működik.⁶⁸ 9. Legyen birtokában a megfelelő működtetéshez szükséges személyzetnek: kurátorok, prefektusok, kancellárok, szolgák, rektorok, dékánok, titkárok, pedellusok.⁶⁹ 10. Segítsék elő működését mecénások, pártfogók, művészetkedvelők. Itt szól Voetius II. Pál pápáról, aki az akadémiák összes ellenségét felülmúlta, annyira gyűlölte és megvetette a műveltségre törekvő embereket, a tudományok követőit eretneknek nevezte. Így a rómaiakat is arra biztatta, hogy fiaikat ne engedjék sokáig a tudományokkal foglalkozni, elegendő, ha csupán írni s olvasni megtanulnak.⁷⁰

VIII. A *Problemata aliquot ad politiam ecclesiasticam de scholis* című utrechti disputációnak az akadémiákról szóló egységében – az anyanyelvi és a triviális iskolákat tárgyaló részekhez viszonyítva – kevesebb olyan gondolat található, amely párhuzamba állítható Apáczai *De summa scholarum necessitate* című beszédének megállapításaival. Bán Imre szerint: „Az itt elmondottak [...] már inkább Akadémiai tervezetének kialakulását befolyásolták.”⁷¹ Csere Jánosnak *A magyar nemzetben immár elvégtére egy Akadémia felállításának módja és formája* című, feltehetőleg 1658 végén keletkezett műve Barcsai Ákos fejedelemhez szól, és egy színvonalas erdélyi akadémia mihamarabbi felállítására sürgeti az uralkodót. A tervezet eredeti kéziratát, amely gr. Bethlen Jánosnak – Barcsai uralkodásának idején az ország kancellárja és Apáczai egyik pártfogója – a tulajdonában volt, 1740-ben másolta le Galambfalvi Mózes, majd azt a kéziratkötetet, amelyben az ominózus másolat is szerepelt, a nagyenyedi református kollégiumnak adományozta. Később ez a másolat a kéziratkötetből kivágva került be Aranka György gyűjteményébe, amelyből több csomag – köztük az a csomag is, amelyben az Apáczai-mű másolati példánya szerepelt – végül Mikó Imre tulajdona lett. Szabó Károly először Bod Péter *Magyar*

⁶⁷ „Leges Academicæ. Quæ et quales communiter ferri solent, ex singularum Academicarum statutis cognoscendum.”

⁶⁸ „Jurisdictio, quæ tamen in quibusdam Academicis nulla est. In aliis aliqua, in civilibus et in criminalibus usque ad incarcerationem, multas, pecunarias, relegationem. In aliis plenior, sed admixtis aliquot ex iudicibus urbicis. In aliis omnimoda et absoluta.”

⁶⁹ „Præfecti et Ministri, sunt Curatores seu Scholarchæ, Cancellarii, Vice-cancellarii, Rectores, Decani facultatum, Syndici, Secretarii, Promotores, Pedelli, Ministri horti, Anatomie etc.”

⁷⁰ „Maecenates, Musagetæ et literarum ac litteratorum Fautores, Promotores inter viros Principes imprimis necessarii sunt [...] Sed omnes hostes Academicarum superabat Papa Paulus II., qui humanitatis studia ita oderat et contemnebat, ut eius studiosos uno nomine hæreticos appellaret. Hanc ob rem Romanos adhortabatur, ne filios diutius in studiis literarum versari paterentur, satis esse, si legere et scribere didicissent.”

⁷¹ BÁN, 1958. 467. p.

Athenasában olvasott az Akadémiai tervezet létezéséről, majd többéves kutakodás követte a felfedezést, Erdély megannyi köz- és magánkönyvtárát átfésülte, hogy rátaláljon a mű eredetijére vagy legalább egy másolati példányára. Végül már-már feladva a keresést Mikó Imre Aranka-gyűjteményében bukkant rá a tervezet 1740-es, Galambfalvi-féle másolatára, amelynek szövegét közre is adta.⁷²

Az *Akadémiai tervezet* egy Barcsai Ákos fejedelemhez szóló ajánlással indul, amelyben Apáczai felsorolja azokat a dolgokat, amelyek ezen írás megalkotására indították őt. Ezeknek a gondolatoknak a magvát máris megtaláljuk Voetiusnak az iskolák hasznosságáról szóló értekezésében, ám annak nem az akadémiákat, hanem inkább a népiskolákat tárgyaló egységében. Voetius felhívja a figyelmet arra, hogy anyanyelvi iskolák nélkül, az ott megszerzett tudás híján az emberek egy barbár, küiklopszi nép szintjére süllyednének. Apáczai egy akadémiai tervezet megírásába kezd, „fájlalván a szegény magyar nemzetnek Academiája nem létéből ki származott és ez világon széjjel terjedett BARBARUS nevét, s honjában is rettenetes kárát”.⁷³ Az utrechti értekezésben a népiskolák érdeme az ifjú korban való engedelmességre szoktatás is, amelynek köszönhető a későbbiek során a felnőtt ember elfogadó attitűdje a társadalmi berendezkedés természetes hierarchiája iránt. Apáczai ezt a funkciót, ti. az engedelmességre szoktatást az akadémiáknak tulajdonítja, és így ez lesz a másik fő érv az akadémiák felállítására mellett, amire e tervezet sürget: „Tudniillik a tudománynak gyarapodása (mely Academia nélkül soha meg nem lehet), ékesíti és világosítja meg az országokat, és hogy ugyan azon által készítettnek el (mely nélkül is nemzet ez föld hátán a miénknél inkább nem szűkölködik) az subditusok az Isten és fejedelmekhez való engedelmességre, (melyre ismét most Nagyságnak országglásának kezdetiben nagyon legnagyobb szüksége).”⁷⁴

Az ajánlás után Apáczai belekezd Egy magyar Academiának lerajzolásába, ám mielőtt ezt megtenné, így utal a *De summa scholarum necessitate* című kolozsvári beköszöntő beszédre: „Az Academiák, Collegiumok és Scholák szükséges voltáról és akadályairól másutt eleget szólván, itt csak azt illik meglátnunk, miképpen cselekedtesse meg azt az magyar nemzetben valamely kegyes fejedelem.”⁷⁵ Tervezetében Apáczai hosszasan ecseteli, hogy egy akadémia felállítása esetén az egyes diszciplínák professzorai mennyi bért kapjanak, sőt arra vonatkozóan is tanácsot ad, hogy a bérezésre szánt összeget milyen pénzből forgassák ki: „És hogy az Academia valamilyen segítésék az költségre nézve, szükséges, hogy haszonra valamicskét kívánjon, tudniillik egy urfitól egy aranyat, közönséges de jobbágyos Nemes ember gyermekétől egy tallért, egyházi nemes embertől egy forintot, vagy ha szegény rendű az ilyen, ötven pénzt, jobbágy ember gyermekétől huszonöt pénzt. Hasonlóképen a kik graduáltatnak, azok is az Academia szükségére contribuáljanak [...] Ezen kívül az Diplomaért is kellessék va-

⁷² Apáczai Csere János Barcsai Ákos fejedelemhez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében. Közli: Szabó Károly. Pest, 1872. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből, III. 2.) (továbbiakban: SZABÓ, 1872.)

⁷³ SZABÓ, 1872. 7. p.

⁷⁴ SZABÓ, 1872. 8. p.

⁷⁵ SZABÓ, 1872. 8–9. p.

lamit fizetni.⁷⁶ Voetius ugyan nem időzik hosszan a pénzügyekkel, mégis fontosnak tartja, hogy az akadémiák mindenkor rendelkezzenek elégséges pénzüsszeggel, bevétellel, amelyből tisztességes bért tudnak fizetni a dolgozóknak. Az utrechti disputációban feltételek sorát olvashatjuk, amelyek teljesülése szükséges az akadémiák felállításához. A megfelelő működtetéshez elengedhetetlen személyek között találjuk a dékánokat és a pedellusokat is. Apáczaai hasonlóképpen vélekedik: „Az igazgatásról egyebet nem szólok, hanem hogy az Professorok közül esztendőnként járó szerrel egynek Rectornak kell lennie, a kinek mind külső s mind belső szükségeire az Academiának gondja legyen, és az nagyobb dolgokra Senatus Academicust, azaz a több Professorokat, bégyűjtven, eligazítsa. Mely dolognak jobban végben vitelére mellette egy Pedellusnak is kell lenni.”⁷⁷ Azonkívül Voetius az akadémiák környezetében többek között saját nyomda és botanikus kert létesítését javasolja. Apáczaai ezek mellett még a könyvtárat és a konyhát is megemlíti: „Az ilyenképpen felállatott és rendelt Academia mellé penig Typographia, Bibliotheca és Hortus Academicus szükséges [...] Nem ártana egy konyhának is lenni a holott ki-ki szükségére valót pénzért, ha keresne, találna.”⁷⁸

E néhány említett példából is jól kitűnik, hogy bár Apáczaai beköszöntő beszédében nem annyira emlegeti Voetius elveit az akadémiák felállításával és működtetésével kapcsolatban, ám akadémiai tervezetét a tudós professzor meglátásai mentén építi fel. Mi sem mutatja szebben Voetius nagyfokú ráhatását egykori diákja koncepciójára, mint a következő idézet a tervezet azon egységéből, amelyben Apáczaai arról elmélkedik, hogy vajon a felállítandó akadémiák professzori tisztségeibe külföldi vagy hazai tudósokat állítsanak-e:

„Noha én amaz híres neves Voetius Doctornak tanácsát követvén, (kitül nem egyszer hallottam, hogy a scholák az magyar nemzetben soha jók nem lehetnek, valamíg csak idegen Professorok léznek közöttünk, hanem úgy lehetne ahoz reménség, ha egy facultasban egy idegen Professor lenne s ugyan azonban hazafia lenne egy másik, mind addig, valamig cselekedetünkkel megmutathatnók, hogy az idegenekkel elérkezünk az tanításban, és így elhithetnők nemzetünkkel, hogy nálók nélkül el lehetünk már teljességgel), ez eszes tanácsot követvén, mondok, nem ezt akarom elhithetni, hogy csak az miénkre bizattatnék a dolog, hanem csak szinte hogy, mint eddig, az hazafiai ezután is teljességgel szintén úgy meg nem vettvén, az idegenek mellé felvétetnének azon authoritással és az tanításba való professori hatalommal.”⁷⁹

IX. A *Problemata aliquot ad politiam ecclesiasticam de scholis* című értekezés, valamint a beszéd akadémiai nyilvánosság előtti megszólaltatójának, Alistáli Farkas Jakabnak a személye és működése eddig nem kapott különösebb figyelmet sem a pedagógiával, sem a művelődéstörténettel, sem a latin nyelvű forrásokat tanulmányozó, egyéb szakterületeken működő

⁷⁶ SZABÓ, 1872. 16–17. p.

⁷⁷ SZABÓ, 1872. 16. p.

⁷⁸ SZABÓ, 1872. 17–18. p.

⁷⁹ SZABÓ, 1872. 12. p.

szakemberek, kutatók körében. A jelen tanulmányban elemzett disputáció nem pusztán az iskolák szükségességének bizonyítására hivatott, annál jóval többet akar közölni. Az iskolázás kérdése időtlen idők óta foglalkoztatja az embereket, mi sem bizonyítja ezt jobban, mint Voetius értekezésének kiterjedt, sokrétű hivatkozási, utalási rendszere. Az antikvitás nagyjaitól kezdve (Plutarkhosz, Horatius) jeles humanistákon (Pier Paolo Vergerius, Erasmus, Johannes Rivius) és reformátorokon (Melanthon, Alsted, Althusius, Bullinger, Hospinian, Zepper) át a nevelés ügyével, az iskolarendszer felépítésével és működésével foglalkozó személyek egész sorával találkozhatunk, ha nyomon követjük Voetius 1652-es disputációjának utalásait.

A puritánizmus idején a tanulás mint tevékenység, és az általa megszerzett tudás üdvértékközvetítő szereppel bír, ezáltal pedig az iskolai szinteken való felfelé lépkedés magához az Úrhoz s a várva várt üdvösség elnyeréséhez visz közelebb. Imre Mihály a Bán Imre Apáczai-monográfiájáról készült recenziókról is szól egy írásában.⁸⁰ Az egyik lesikeredtebb ismertetésnek kétségkívül Bucsay Mihály írását tartja, aki Apáczai Csere János *De summa scholarum necessitate* című székfoglaló beszédének jelentőségét a következőkben látja:

„Mi volt Apáczai végső célképzete? [...] Úgy látszik, kolozsvári székfoglaló beszédéből, hogy tervezésének és erőfeszítéseinek végén az üdv-történeti cél állt, az Ádámban elveszett adományok visszaszerzése, a felemelkedés arra a méltóságra, amelyről alábuktunk [...] Az emberrénevelés folyamata éppúgy területe Isten kegyelmének és gondviselésének, mint az értelmes emberi tervezésnek és fáradozásnak. [...] Az embernek Istenhez vezető pályája a scala salutis, az üdvösség lépcsője. Ennek az üdvútnak azonban minden lépcsőfoka ugyanúgy értékes, hiszen mindegyik alulról vezet felfelé, s az emelkedéshez, feljutáshoz mindegyik kihagyhatatlan, kulturális-erkölcsi és spirituális erőfeszítést követel, amelyeknek optimális kibontakozási helyszíne az iskola: mindegyik lépcsőfok végén ott áll az üdvigéret.”

Apáczai székfoglaló beszédében tehát a Bucsay által is emlegetett szövegrészlet mutat rá leginkább arra, hogy mi is a valódi értelme ennek az értekezésnek, az iskolákról való elmélkedésnek. („A triviális iskolák [...] az ilyen iskolákban készítjük azon eszközöket, melyek által az Ádámban elvesztett adományokat visszaszerezhetjük [...] azokat az eszközöket, melyek által felderülhet a bölcsesség régi fénye, és lassanként újra felemelkedhetünk arra a méltóságra, amelyből egykor kicsöppentünk.”⁸¹) Már fentebb utaltam arra, hogy milyen sokféle forrásból táplálkozik a *De summa scholarum necessitate*. Althusius *De utilitate, necessitate, antiquitate scholarum admonitio panegyrica* című, 1603-as herborni beszédéből származik a fent idézett meglátás is: „A gondolat azonos, de Apáczai önál-

⁸⁰ IMRE Mihály: A puritánizmus fogalmának jelentésváltozatai Bán Imre műveiben. In: Közlemények a Debreceni Tudományegyetem Történetéből, III. Bán Imre Emlékezete. Debrecen, 2006. 40–45. p.

⁸¹ APÁCZAI, 1981. 17. p.

lóan stilizálja.”⁸² Voetius értekezésének hivatkozásait és az Apáczai-székfoglaló egyéb forrásait figyelembe véve már azt is tisztán látjuk, hogy nem csupán egy egyszerű, könnyen felderíthető, kizárólag Voetius és Apáczai írása között meglévő összefüggésről van szó, hanem tulajdonképpen az idők során keletkezett, iskolákról szóló művek által alkotott, bonyolult, nehezen rekonstruálható összefüggés-hálózatról beszélhetünk. Ennek a rendkívül összetett rendszernek csak parányi foszlányai váltak láthatóvá számunkra a jelen tanulmányban elvégzett összehasonlító szövegvizsgálat és Bán Imre Apáczai-monográfiájának megjegyzései alapján.

Az iskola fogalmát Voetius Alstedtől kölcsönözte, s ez a definíció került át Apáczai beszédébe. Az iskola intézményének az állami és az egyházi életben betöltött alapvető jelentőségét Althusius fogalmazta meg (kérdéses, hogy ő volt-e az első), majd Voetiusnál és Apáczainál is találkozunk a gondolattal. Az 1652-es utrechti értekezésnek az anyanyelvi iskolák hasznosságára felhozott kiterjedt érvrendszere, legalábbis annak gondolati magvai talán eredetileg Wilhelm Zeppertől származnak, és kétszeres áttétellel kerülnek csak be Apáczai szövegébe. Nem beszélve Voetius beszédének az akadémiák felállításához szükséges tényezőkről szóló részéről, amelyek Joannes Gisenius művéből származó átvételek, és egy részük Apáczai Akadémiai Tervezetében is megtalálható. Apáczai székfoglalójának Voetius mellett a másik két nagy forrása Althusius és Alsted volt. Az Apáczai-Althusius párhuzamok (Xerxes, Saro, Macedóniai Fülöp szavai Aristoteleshez, Julianus Apostata iskolaüldöző rendelkezései, az első iskola Ádám családjában, Mózes példája, a próféták iskolái, a tudós egyházatyák felsorolása, a trójai faló példája) „inkább csak olvasmányihleteket, retorikus közhelyanyagot jelentenek, Apáczai egyet sem vesz át szó szerint”.⁸³ Talán Alsted mintaszónoklatának felépítése – előbb az iskolák szükséges és hasznos voltáról, majd azok romlottságának okairól szól – mutatja a legnagyobb hasonlóságot Apáczai székfoglalójának szerkezetével. Apáczai valószínűleg nagyrészt innen gyűjthetett ihletet beszéde második részének megalkotásához, hiszen ahogy Alsted, úgy ő is többek között a tanárokat, a tanulókat és az iskolák felügyeletével megbízott tisztviselők nemtörődöm-ségét jelöli meg a barbár állapotok kiváltó tényezőiként. Alsted valószínűleg Althusius imént emlegetett írásából vehette példáit, hiszen már ő is ostromozza a züllött tanulókat. „Az iskolai romlottság kérdése, bár gyötrő valóság, így többé-kevésbé retorikai toposzá válik, legalábbis annyiban, hogy a róla szónoklók érvet, gondolatot bőven találnak elődeik művében.”⁸⁴

Végezetül érdemes elgondolkodni azon, hogy ilyen sokrétű forráshasználat után vajon melyek azok a részek a kolozsvári székfoglaló beszédben, amelyek Apáczai Csere János saját leleményének tekinthetők. Jelen tanulmány egyik célja éppen ennek a kérdésnek a megválaszolása volt. Az átvételek, ráhatások bonyolult rendszerének áttekintése után immár nyilvánvaló, hogy Apáczai írásának – az iskolák kétségbeejtő helyzetéről szóló – második részében a puritánizmus criticizmusába ágyazva kell keresnünk az egyéni szerzői meglátásokat. Apáczai az iskolai romlottság toposzát

⁸² BÁN, 1958. 464. p.

⁸³ BÁN, 1958. 465–466. p.

⁸⁴ BÁN, 1958. 470. p.

sajátosan a magyar helyzetre vonatkoztatva alkalmazza. Emellett az 1652-es utrechti értekezés beható elemzése, Apáczai beszédével való összehasonlítása egy másik célt is szolgált: megmutatni, színopszisszerűen összefoglalni Voetius értekezésének tematikai sokszínűségét, hiszen ez az eddig ilyen részletességgel nem vizsgált szöveg nem csak az iskolák hasznosságáról szól, hanem az emberi kultúra, civilizáció közvetítő közegeinek, az írásnak, az olvasásnak és a kommunikációnak a fontosságát hirdeti; a társadalom, az állam alá-fölérendeltségen alapuló természetes berendezkedéséről, illetve az önmagáról gondoskodni tudó, az állam hasznos, alkotó tagjaként működő, a keresztény vallást mélyen tisztelő, annak tanításait ismerő emberről, polgárról mutat képet; a pápaságnak mint a kultúra, a műveltség legnagyobb ellenlábásának egyértelmű elmarasztalását fejezi ki; Luthernek és a reformátoroknak a kultúraszervező, kultúramentő tevékenységét dicséri; a holland iskolákról, többek között az oktatási intézményekkel kapcsolatos hatalmi és igazgatási ügyekről, az egyházi iskolák helyzetéről, az egyes szinteken tanított tárgyakról, az akadémiák belső rendjéről és a működésükhöz szükséges feltételekről közöl fontos információkat.

Összehasonlító táblázat

	Alistáli Farkas Jakab: Problemata aliquot ad politiam ecclesiasticam de scholis	Apáczai Csere János: De summa scholarum necessitate	Megjegyzések
1.) az iskola definíciója	„Schola est <u>ordo seu societas docentium et discentium</u> ea, quae publice privatimque sunt utilae.”	„Schola, Auditores, [...] est <u>ordo et societas ea docentium et discentium</u> , quae in vitae humanae statibus sunt utilia et necessaria.”	Az Alistáli-értekezésben az iskola ezen definíciója egyenesen Alstedtől ered, majd szinte szó szerint veszi át ezt Apáczai is.
2.) az iskola szintekre bontása	I. De scholis in genere II. De <u>Infimis</u> , seu scholis vulgaribus III. De <u>intermediis</u> seu scholis literatorum, trivialibus IV. De scholis <u>supremis</u> , seu de Universitatibus	„Quae quidem societas ab magnam membrorum diversitatem uniformis cum esse nequeat, non sine summa omnino ratione scholas <u>in infimas, intermedias et supremas</u> dispeci ab aequis rerum aestimatoribus videmus.”	Az Apáczai-beszédben az iskola definícióját rögvest követi az iskola szintekre bontása, az Alistáli-disputáció szerkezeti egységei is az iskolarendszer ilyesfajta részekre tagolását tükrözik.
3.) az alsó iskola meghatározása	„Scholae <u>infimae seu vulgares</u> , atque adeo quibusvis communes sunt illae, in quibus <u>pronuntiatio et scriptio linguae vernaculae cum elementis et praxi religionis</u> , nec non civilitate morum, aliisque quibusdam artibus et linguis in vita communi necessariis aut utilibus docentur.” „An ad amplificationem trivialium scholae <u>vernaculae</u> puerorum in civitatibus non facile amittendae sint?”	„Adeo quidem ut <u>infimae</u> illae sint <u>vulgares</u> , utpote quibus <u>linguae vernaculae cum religionis elementis lectio, pronuntiatio et scriptio</u> protissimum excolatur, unde <u>vernaculae</u> quoque appellantur.”	Az Alistáli-beszédből a holland alsó iskolákban tanítandó tárgyakról terjedelmes leírást kapunk, amelyből Apáczai a katekizmustanítás mellett csak azt a néhány elemet emeli ki, ti. az írás, az olvasás és a beszéd tanítását, amellyel az alsó iskolák anyanyelvi jellegét magyarázni lehet. Az elemi iskola anyanyelvi iskolaként való emlegetése az Alistáli-értekezésben is megjelenik, mikor az a kérdés merül fel, hogy vajon a triviális iskolák számának gyarapítása az anyanyelvi iskolák könnyed mellőzését vonja-e maga után?
4.) az iskola középső szintjének meghatározása	„Schola <u>trivialis</u> [...] est societas discensium et docentium, unguas, artes, <u>religionem et bonos mores</u> , quibus pueri ad <u>Academica studia</u> praeparantur [...] / mediocris [...] Illa est, in qua <u>lingua latina et graeca cum Rhetorica</u> , Poesi, elementis <u>Logicae et Catechesi</u> traduntur.”	„Mediae vero per artium praecipue trium utriusque <u>Gram. Scil. Reth. et Logicae catechesios et bonorum morum studium</u> , ad <u>supremas</u> viam praemuniat, <u>triviales</u> que vulgo vocentur.”	Az Alistáli-beszéd az iskola középső szintjén tanítandó tárgyakról is terjedelmes leírást ad. Mindezekből csak a triviális iskola általános meghatározásában (amelyben egyébként a középfokú iskolának az akadémiai stúdiumokra való előkészítő funkciója is egyértelműen megjelenik) és a mediocris szint leírásában szereplő diszciplínák (amelyek más tantárgyak mellett az excellentior fokozaton is fel vannak sorolva) kerülnek megemlítésre Apáczainál.
5.) a felső iskola meghatározása	„Schola <u>suprema</u> , quae etiam <u>Universitas</u> , studium generale, <u>Academia</u> dici solet, est societas docentium et discensium <u>peculiari potestate instructa</u> ad publicas <u>in omnibus disciplinis lectiones et exercitationes coram quibusvis ex lege et</u>	„ <u>Supremae</u> denique <u>in omnibus disciplinis lectiones et exercitationes, coram quibusvis ex lege et quidem gratis habendas</u> exhibeat, ubi si docentes <u>peculiari sint potestate instructi</u> ad honores et <u>gradus</u> in quatuor facultatibus conferendum,	Az akadémiai, főiskolai előadások és gyakorlatok nyilvános és ingyenes jellege mindkét értekezésben megfogalmazódik. Alistáli a felsőfokú iskolákat is két típusba

	<p><u>quidem gratis habendas</u>, et idoneos quosque testimoniis, praemiis, <u>gradibus</u> decorandos.”</p> <p>„Illae sunt, quae stricte <u>Academiae</u> dicuntur, quaeque peculiariter atque exserte titulo et privilegio Academico a suprema potestate dotatae sunt. Istae sunt, quae stricte et proprie <u>scholae illustres et gymnasia</u> dicuntur. Quae cum numero professorum et studiorum, universalitate omnium disciplinarum, iurisdictione, copia exercitiorum, adminiculatorum, privilegiorum, tam ad bene esse quam ad esse requisitorum, paria facere possint cum Academiis, immo etiam complures subinde in aliquibus superare; non video aliquam inter eas differentiam relinqui, nisi in <u>potestate</u> solennis promotionis seu collationis <u>graduum</u> cum effectu”</p>	<p><u>Academiae et Universitates</u> nuncupantur, secus <u>Gymnasiorum, illustrium scholarum</u> collegiorumque appellationes duntaxat merebuntur.”</p>	<p>sorolja (primaria, secundaria), majd kijelenti, hogy ezen intézmények között a tanulók és tanárok számára, a tanított diszciplínákra, az igazságszolgáltatás működésére, a taneszközök és a kiváltságok bőségére nézve nincs különbség, csupán abban a tekintetben térnek el egymástól, hogy az akadémiák adományozhatnak egyetemi címeket és méltósági fokokat a főiskolákkal ellentétben. Apáczai nyilvánvalóan ezt az osztályzást veszi át, amikor az akadémiákat elkülöníti a főiskoláktól.</p>
<p>6.) az iskolák jelentősége az államra és az egyházra nézve</p>	<p>„An scholae sint necessariae an tantum utiles? Resp. Aff. Pr. Nisi <u>Ecclesiam</u> perire, <u>et Rem Publicam</u> nullam esse.”</p>	<p>„Sole ipso clarius est igitur et <u>Reipublicae et Ecclesiae</u> fundamentum scholas esse illustres, quae non aliter florere possunt, quam si hae floreat et vireant.”</p>	<p>Az iskola intézményére tehát általánosságban és az egyes oktatási szintekre külön-külön is igaz, hogy az államra és az egyházra nézve egyaránt szükségesek és hasznosak.</p>
<p>7.) az iskola megóv a barbárságtól</p>	<p>„De scholis prioris classis quaeritur, an sint necessariae et in omnibus civitatibus, oppidis, vicis erigendae? [...] Quia homines ibi formantur ad humanitatem et ad civilem societatem, ne instar hamaxobion et Nomadu, aut <u>barbarorum solivagorum cyclopicos et belluinos</u> mores induant.”</p>	<p>„Sed enim ut eos homines <u>barbaros, belluinos et Cyclopicos</u> omittamus.”</p>	<p>Az Alistáli-disputáció szerint az anyanyelvi iskola az írás-, az olvasástanítás által formálja az embert a civilizált közösség tagjává, nélküle mindannyian barbár, küklipszi gondolkodásmódot, jellemet ölténék magunkra. Apáczai, amikor az amerikai őslakókról szól, akik az írni- és olvasnitudó embereket e képességükből kifolyólag isteni lényeknek tartották, ugyanezzel a gondolattal zárja le a történet elmesélését.</p>
<p>8.) a kormánypálcát tartó király</p>	<p>„Illa societas scholastica et puerilis conversatio et <u>sub legibus ludimagistri</u> assuefactio eos praeparat ad formam symbiosios et <u>societatis politicae</u>, sub legum et magistratuum praesidio.”</p>	<p>„qui probe expendit eos solos ad <u>Societatem Politicam</u>, vel ineundam vel subeundam aptos esse, qui lacte materno relicto lac illico obedientiae <u>sub legibus</u> [...] (<u>ludimagistri</u> scil.) infantes adhuc bibere insueverunt.”</p>	<p>Alistáli és Apáczai az iskolamesternek való gyermeki engedelmességet hasonlóképpen vonják párhuzamba a felnőtt emberrel, aki képes egy alá-főrendeltségen alapuló társadalom hasznos tagja lenni, a törvényeknek és a feljebbvalók akaratának eleget tenni.</p>
<p>9.) csak az ember bír a beszéd képességével</p>	<p>„Quia homo ut per <u>rationem</u> est homo, sic per sermonem humanum cum aliis hominibus <u>communicat</u> et a brutis externe distinguitur [...] Etiam cum aliis hominibus, praesertim absentibus, scribendo et vicissim ab illis scripta legendo <u>communicare ac colloqui</u> potest.”</p>	<p>„Ostenduntque propius se ab animantia <u>sermonis</u> expertia accedere, quam ad veros homines, ab his sola <u>ratione et oratione</u> discrepantes.”</p>	<p>Alistáli és Apáczai egyaránt úgy vélik, hogy az írás, az olvasás és a beszéd képessége teszi emberré az embert, különbözteti meg az embert az állattól.</p>

10.) az írás, az olvasás és a beszéd tanítása	„Atqui <u>sermonis</u> illius <u>recta pronuntiatio et scriptio in scholis excolitur.</u> ”	„Cuius certe <u>sermonis recta pronuntiatio scriptioque in scholis excolitur.</u> ”	Márpedig a beszéd helyes kiejtésének és írásának tanítása az iskolákban folyik – mindkét beszéd szerint.
11.) az írás és az olvasás képessége híján vakok vagyunk	„Si ergo scientia legendi et scribendi destitui sint, quomodo erunt <u>boni patres et matres familias</u> , quomodo in suis <u>emendis et vendendis</u> et in aliis quibusvis actionibus et <u>contractibus civilibus ineundis</u> , mutandis, dissolvendis aut vel in infimae conditionis negotiis curan dis <u>feliciter versabuntur?</u> An non erunt, <u>instar caecorum</u> , qui ubique impingunt aut subsistunt, nisi <u>ab aliis ducantur?</u> ”	„et nullos bonos usquam relinques <u>Patres, matres, filios et familias</u> , qui <u>in emendo, vendendo, contractibusque civilibus ineundis feliciter versarentur.</u> Sed tales, qui <u>instar caecorum, ab aliis semper manuduli</u> in civilibus quibusvis negotiis cogantur.”	Alistáli és Apáczai szerint az írás- és olvasástudás megszűnése komoly következményekkel járna, a privát hivatalos ügyek önálló intézése teljesen ellehetetlenülne a közemberek számára.
12.) a tudás és a bölcsesség a kulcs a közéletben való boldoguláshoz is	„Et quomodo semper suppetet copia civium, e quibus [...] <u>in senatores plebeios aut centumviros aut pedaneos aut agrarios aut ordinis altioris munerarios</u> adoptari possint.”	„Illae solae optimos in Republica <u>moderatores justitiariorum aequissimos et Magistratus prudentissimos regendaeque et administrandae</u> Reipublicae aptissimos ad clavum constituunt.”	Az Alistáli-disputáció szerint az írás- és olvasás képességének hiánya nem csak az emberek egyéni boldogulását veszélyeztetné, hanem a Res Publica fennállását is, hiszen annak tisztségviselői, vezetői, irányítói egy ilyen barbári szintre süllyedt kollektívából kerülnének kiválasztásra. Apáczai is úgy véli, hogy egyedül az iskolában (főiskola) megszerzett képességek teszik alkalmassá az embert az állam irányítására és kormányzására.
13.) iskolák nélkül veszélyben a vallás	„Quia ratio <u>Christianismi</u> , religionis professio, atque eiusdem exercitia publica, domestica, privata, lectionis et scriptionis scientiam et consequenter scholarum per civitates et vicos institutionem requirit [...] Quomodo autem Scholasticae catechizationes vigeant sine scholis?”	„ <u>Christianismus</u> in Libertinismum et Atheismum necessario transformetur.”	Alistáli és Apáczai egyaránt úgy gondolják, hogy a katekizmustanítás, a kereszténység az iskolák nélkül halálra van ítélve
14.) Neuhusanus apát	„ <u>Clerici Papales</u> ante reformationem in tam crassa <u>ignorantia</u> rerum divinarum et humanarum miseros subditos detinebant, ut pauci essent, qui artem scribendi et legendi tenerent, atque ita de brutali eorum ignorantia triumpharent, et <u>Abbas monasterii Neuhusani</u> in Vangionibus diceret: <u>Si Lutherus non venisset, se persuasuros fuisse populo, ut foenum edissent.</u> ”	„De quorum brutali <u>ignorantia Abbas Neuhusanus Papae</u> satelles illustre perhibet testimonium [...] cum <u>si Lutherus non venisset, se persuasuros fuisse populo ut foenum edissent.</u> affirmat.”	A kolozsvári és az utrechti beszéd egyaránt elmarasztalja a pápaságot, melynek idején az emberek a tudatlanság homályában éltek.
15.) a reformátorok dicsérete	„Quia perpetua praxis reformatorum exemplum hic praebet. Illi enim a prima reformatione ubique <u>scholas aperuerunt</u> , et usque in hunc diem curant, ibique <u>catechizationes instituunt.</u> ”	„Quid igitur Lutherus? Quid reformatores nostri in barbariae hac e suis finibus exterminanda ac profliganda factitarunt? Nempe <u>scholas</u> ubique <u>aperuerunt, Catechizationes instituerunt</u> , quas usque in hunc diem ipsorum succesores diligentissime continuaverunt.”	Mindkét beszéd magasztalja Luthert és a reformátorokat, akik iskolák alapításával lehetővé tették az írás-, az olvasás- és a katekizmustanítást.

<p>16.) Hollandia ↔ Magyarország</p>	<p>„imprimis in nostro <i>Belgio, ubi non tantum domi suae</i> in omnibus vel minimis viculis, et viciniis, in omnibus praesidiis, eorumque castellis, et munimentis, tempore belli extractis, in omnibus civitatum angulis ludimagistros minervalibus, et stipendiis publicis alunt; sed et in plantationibus Ecclesiarum <i>in Indiis.</i>”</p>	<p>„Quod <i>Belgae</i> Anglique hodie, <i>non domi solum</i>, sed et <i>in ipsis ultimis Indiis</i> assidue faciunt, ut Indiarum barbara natio nobis hac felicitate longissime praeiudicet.”</p>	<p>Az Alistáli-értekezésben azt olvashatjuk, hogy a hollandoknak nemcsak a legkisebb falvakban is vannak iskoláik, hanem még az Indiákon is. Apáczáinál ez a magyar barbárság ellen fordított bizonyítékká válik.</p>
<p>17.) a triviálisok haszna az akadémiákban rejlik</p>	<p>„Quaeritur de harum scholarum necessitate et utilitate. Resp. Rationes pro ea sumuntur 1. ex necessitate et utilitate <i>Academiarum, quae sine praeparatione triviali nullae essent.</i>”</p>	<p>„Tametsi namque tales quales scholas intermedias plurimas semper habuerimus: <i>quia tamen supremis bene constitutis</i>, in quibus cunctarum divinarum humanarumque rerum scientiae publice legerentur et docerentur, quoque trivium suum cum laude absolventes, honorifice promoverentur annuatim, <i>hactenus ereximus fere nullas, nulla paene trivialium quoque utilitas</i>, vel parum admodum se se visendum praebuit.”</p>	<p>Alistáli és Apáczai az akadémiai stúdiumokra való felkészítésben látja a triviális iskolák funkcióját, hasznát. Ám Apáczai hangsúlyozza, hogy hazájában eddig egyetlen olyan akadémia vagy főiskola sem állítatott, amelyben a középfokú végzettségű tanulók tehetségüket továbbfejleszthetnék, kamatoztathatnák, ezért a triviális iskoláknak eddig alig lelték valamicske hasznát.</p>
<p>18.) akadémiai tanulmányok a triviálisok felkészítése nélkül?</p>	<p>„<i>Sin vero intelligas eas, quae in Universitatibus seu Academiis propriae dictis</i>, in quorumvis gratiam habentur, non puto inter auditores et [...] discernendum esse, non magis quam in Ecclesiis, ubi ostia omnibus patent, et quilibet auditores admittuntur.”</p>	<p>„quicumque cursum hunc triviale non absolvarunt, et si <i>ad superiores lectiones, quae in Scholis Supremis et Academicis leguntur, admittantur nunquam tam speratum fructum inde reportabunt</i> [...] Sin autem ultra progredi non liceat, haederae similes sunt, quae postquam aliquousque sublata fuit, nisi arbor, quae ipsam sustinet, ulterius quoque exporrigatur, versus terram imam suoapte sponte declinat.”</p>	<p>Alistáli és Apáczai egyaránt úgy vélik, hogy csakis a triviumot végzett tanulók fognak boldogulni felsőfokú tanulmányaik során.</p>
<p>19.) az iskolákban tanított diszciplínák értékessége</p>	<p>„Ex utilitate eorumque in iis docentur [...] <i>rhetoricae, logicae, arithmeticae</i> etc. poeticae, <i>historicae, linguae latinae, graecae, catechesios</i>, quarum utilitates pluribus orationibus descriptae sunt.”</p>	<p>„Nec moror si quis hodiernas quasdam recenseat, quippe quibus plerumque non nisi <i>Theologia</i> et <i>Logica</i> cum <i>lingua Latina</i> praelegi solet: raro Physica vel Metaphysica et <i>Graeca lingua</i>: nunquam vero propemodum linguae orientales Hebraica Chaldaica et Rabbinnica, <i>artes Mathematicae</i>, puta <i>Arithmetica</i>, Geometria, Astronomia, Optica nunquam: nunquam Philosophia, Practica videlicet Ethica, Oeconomica, Politica Juris prudentia: nec Medicina unquam. Nunquam <i>Historia</i> quoque, nec <i>eloquentia</i> ut par erat. Quorum omnium evidentissima necessitas et utilitas (a nobis alibi succincte enarrata) nisi ferrei essemus, sufficienter nostros hactenus permovisset animos ad Academias vel ad minimum collegia, et scholas, modernis longe illustriores exigendas et habendas.”</p>	<p>A triviális iskolák hasznosságának tárgyalásakor Alistáli még a középfokú intézményekben tanított tantárgyakra is hivatkozik, amelyek értékéhez kétség nem fér. Apáczai nagyrészt ugyancsak ezen diszciplínák hasznosságára hivatkozik, mikor akadémiai és főiskolák állítására sürgeti a magyar nemzetet.</p>
<p>20.) kurátorok és mecénások</p>	<p>„Requisita ad Academiam aut ad esse eius aut ad bene esse necessaria [...] sunt [...] Praefecti et Ministri, sunt <i>Curatores</i> [...] <i>Maecenates</i>, Musagetae et literarum ac litteratorum Fautores, Promotores.”</p>	<p>„Quartus iam miseriarum nostrarum fons, in conspectum nostrum derivandus sequitur Aud. qui colligitur ex tribus a parte Inspectorum et <i>Curatorum</i> descendentibus venit.”</p>	<p>Apáczai és Alistáli tehát egyöntetűen úgy gondolják, hogy a felső iskolák felállításához és azok eredményes, hasznos működéséhez munkájukat megfelelően végző kurátorokra és nagylelkű támogatókra van szükség.</p>

		<p>„Atqui tanta est Aud. aquae ab his fontibus effluentis copia, tantus foetor, ut tametsi Magni Principes <u>Maecenates</u> Scholarum benignissimi, sumptibus suis et pecuniae nil parcentes, unice intendant earum reformationem, bonaque plurima testamentis ad hanc rem legent, vel legata conservent: nihil tamen efficiunt, manet inveterata barbaries, amoenum literarum flumen turbatur et foedatur.”</p>	
--	--	---	--